

Partitúra

Irodalomtudományi folyóirat

Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem
Közép-európai Tanulmányok Kara

2019/2

XIV. évfolyam

Főszerkesztő
BENYOVSZKY KRISZTIÁN

Felelős szerkesztők
BÁRCZI ZSÓFIA, PETRES CSIZMADIA GABRIELLA, N. TÓTH ANIKÓ

Szerkesztőbizottság
Bényei Tamás (Debrecen), Csányi Erzsébet (Novi Sad), Cseh Zoltán (Pozsony), Tuomo Lahdelma (Jyväskylä), Mészáros András (Pozsony), Németh Zoltán (Varsó), Polgár Anikó (Pozsony), Sánta Szilárd (Komárom), Thomka Beáta (Pécs), Töttössy Beatrice (Firenze), L. Varga Péter (Budapest)

Tartalom

MAGDALENA ROGUSKA-NÉMETH <i>A transzkulturalizmus. Metodológia és fogalomtörténet</i>	3
NÉMETH ZOLTÁN <i>A transzkulturalizmus és bilingvizmus szintjei a szlovákiai magyar irodalomban</i>	11
POLGÁR ANIKÓ <i>Az utazás mint életforma</i>	25
SZÁZ PÁL <i>A temető heterotópiája</i>	37
MIZSER ÁTTILA <i>Az „Ny” mint nyelv Zilahy Péter Az utolsó ablakzsiráf című könyvében</i>	65
VISY BEATRIX <i>Súlyos határsértés</i>	73

MAKSIMOVA OLGA MIKHAILOVNA

A fordításban megjelent udmurt gyermekirodalom történetéről.....83

SIMONA KOLMANOVÁ

A Gangesz partjairól a Herz-féle szalámiig – frissítve.....91

A lap szakmailag lektorált (double-blind peer review) tanulmányokat közöl.

A lap része az Európai Bölcsészettudományi és Társadalomtudományi Index (ERIH PLUS) folyóirat-minősítő rendszernek.

Časopis je zaradený do databázy European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS).

Megjelent a Szlovák Köztársaság Kisebbségi Kulturális Alapja támogatásával

S finančným príspevkom Fondu na podporu kultúry národnostných menšín

Kiadja a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara ♦ A kiadó címe: Trieda A. Hlinku 1, 949 74 Nitra ♦ A kiadó statisztikai száma: 00 157 716 ♦ A szerkesztőség címe: Magyar Nyelv-és Irodalomtudományi Intézet, Dražovská 4, 949 74 Nitra, e-mail: benyokri@yahoo.it ♦ Megjelenik évente kétszer ♦ A szám megjelenésének dátuma: 2019. december ♦ Borítótér: Maruta Kyoko festményeinek felhasználásával Juhász R. József ♦ Nyomdai előkészítés: Kassák Központ, Érsekújvár ♦ Nyomta: DMC, s.r.o., Nové Zámky ♦ Regisztrációs szám: 3139/2004 ♦ ISSN 1336-7307 ♦ Megjelent 150 példányban ♦ Díjmentes

Vydáva Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre, Fakulta stredoeurópskych štúdií ♦ Sídlo vydavateľa: Trieda A. Hlinku 1, 949 74 Nitra ♦ IČO vydavateľa: 00 157 716 ♦ Adresa redakcie: Ústav maďarskej jazykovedy a literárnej vedy, Dražovská 4, 949 74 Nitra, e-mail: benyokri@yahoo.it ♦ Obal: použitím diela Maruta Kyoko József Juhász R. ♦ Tlač: DMC, s.r.o., Nové Zámky ♦ Technická príprava: Kassákovo centrum, Nové Zámky ♦ EV 3519/09 ♦ ISSN 1336-7307 ♦ Vychádza dvakrát ročne ♦ Dátum vydania čísla: november 2019 ♦ Náklad: 150 kusov ♦ Nepredajné

A transzkulturalizmus. Metodológia és fogalomtörténet

Absztrakt. Azt az elméleti teret, amelyben a transzkulturalizmus fogalma megjelent, az interkulturalizmus, multikulturalizmus, valamint a posztkolonializmus alakították ki. A jelen tanulmány egyrészt a fogalmi tisztázás igényével lép fel, másrészt arra a kérdésre is választ kíván adni, miért volt szükség a transzkulturalizmusra mint új értelmezési keretre, és miben jelent ez a fogalmi váltás jelentésbeli eltolódást a kultúrák közötti viszonyok felfogásában. Tanulmányomban amellet érvelek, hogy a transzkulturalizmus olyan lehetőséget képes mozgósítani, amelyekkel az előző irányzatok nem rendelkeztek.

A nyugati társadalmak, különösen a nagy népességközpontok, mint például a városok, olyan helyek, ahol a különböző kultúrák, nemzetiségek és vallások találkoznak. A világ különböző sarkából érkező, eltérő tapasztalatokkal és eltérő életmóddal rendelkező emberek együttélése természetesen konfliktogén. Az ilyen típusú „problémák” egyik megoldása az ún. multikulturalizmus, amely a múlt század 60-as és 70-es éveinek fordulóján nyilvános vita tárgyává vált, de még 2000 után is foglalkoztatta a kutatókat.¹ Ez akkor történt, amikor Ausztrália és Kanada – kulturálisan heterogén országok – támogatni kezdték ezt a koncepciót, és olyan politikát kezdtek el folytatni, amely figyelembe vette az igényeit.² Európában az első ország, amely a gyakorlatban valósította meg a multikulturalizmust, Nagy-Britannia volt. Válaszul a volt brit gyarmatokból származó bevándorlók beáramlására 1966-ban a britek ratifikáltak egy dokumentumot, amely a multikulturális tolerancia és a kölcsönös megértés szellemében szabályozta az újonnan érkezők tartózkodását a szigeteken.³

A multikulturális elgondolás szerint a társadalomnak vendégszeretőnek és nyitottnak kell lennie mindenféle mások számára. A kisebbségi kultúráknak joguk van megőrizni a sajátosságukat, és nem kötelesek asszimilálódni az uralkodó kultúrához. Ennek a koncepciónak a támogatói úgy vélik, hogy ez

---

1 Danuta LALAK (szerk.), *Migracja, uchodźstwo, wielokulturowość: zderzenie kultur we współczesnym świecie*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak, 2007; Anna BARSKA – Marek KORZENIOWSKI (szerk.), *Wielokulturowość – międzykulturowość – transzkulturowość w perspektywie europejskiej i pozaeuropejskiej*, szerk., Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2007; ALABÁN Ferenc (szerk.), *Multikulturalizmus: Teória a prax: Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie = Multikulturalizmus: Elmélet és gyakorlat: Nemzetközi tudományos konferencia anyaga*, Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied, Katedra hungaristiky, 2011; Ali RATTANSI, *Multiculturalism: A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press, 2011.

2 Ali RATTANSI, *Multiculturalism*, 7.

3 Uo.

nemcsak nem akadályozza meg a bevándorlók társadalmi beilleszkedését, hanem megkönnyíti azt.⁴

A multikulturális elgondoláshoz kapcsolódik az interkulturalizmus fogalma. Nem azonos fogalmakról van szó, de mindkettő a kultúrák együttélésének kölcsönös tiszteletéről szól, az asszimiláció kényszere nélkül. Az interkulturalizmus azonban egy lépéssel tovább megy, és magában foglalja a kölcsönös megértést és a kölcsönös elfogadást is.⁵

Kritikusaik szemében mindkét koncepciónak, bár feltételezései igen nemesek, kevés köze van a valósághoz. Sabrina Brancato szerint a multikulturalizmus „kortárs utópia, amelyet a Nyugat javára hoztak létre”.⁶ A multi- és interkulturalizmus ideológiáinak fő problémája az, hogy mindkettő fenntartja a különbségeket. Politikai szempontból a zászlójuk alatt tett intézkedések (diszkrimináció és rasszizmus elleni küzdelem, a kulturális, etnikai és faji különbségek tiszteletben tartásának elősegítése) nyilvánvalóan pozitívak. Ugyanakkor, ezek szerint az ideológiák szerint a kultúrák monolitok, amelyek egymással párhuzamosan léteznek, és nem járják át egymást. A multi- és interkulturalizmus gondolkodás szellemében a feladatunk mint társadalmakban élő embereknek, tiszteletben tartani más kultúrákat, és mindent, ami más, ismeretlen, egzotikus. Nyitottaknak kell lennünk a másság irányában, a változásokra, és kíváncsiaknak egy olyan világra, amely más, mint a miénk, szokatlan. Az ilyen ideológiák, bár tiszteletreméltó céljaik vannak, szegregációs és akár gettósítási folyamatokat eredményezhetnek, valamint megőrizhetik a sztereotípiákat is. A nemzeti kisebbségek szempontjából esszencialista és idealizáló gondolkodáshoz vezethetnek (a hitelesség ideája, amely a „valódi gyökerek”-re való vágyakozás eredménye).⁷

Egy másik tudós, aki szintén foglalkozott a multi- és interkulturalizmus alacsony hasznosságával, Wolfgang Welsch volt. A német filozófus és művészet-történész „csak látszólag progresszív ideológiáknak” nevezte a multi- és interkulturalizmust, valamint arra hívta fel a figyelmet, hogy olyan kultúra koncepciójára utalnak, amely ma már elavult.⁸ Welsch gondolatmenetének kiindulópontja a herderi különálló kultúrák hagyományos koncepciója, ezt bírálja, illetve nevezi „elavult koncepció”-nak. Herder három elemet használva írta le a kultúrát, amelyre jellemzőek a „társadalmi homogenitás, etnikai egyesülés és világos kultúrák közötti határok”.⁹ Welsch szerint már egyik tényező sem érvényes. Először is, a modern társadalmak annyira sokszínűek manapság, hogy nem beszélhetünk semmilyen homogenitásukról. Ez a sokféleség számos

---

4 Sarah SONG, *Multiculturalism* = Stanford Encyclopedia of Philosophy, szerk., Edward N. ZALTA, 2017. <https://plato.stanford.edu/entries/multiculturalism/>, [Letöltve: 2019.10.08.]

5 Sabrina BRANCATO, *Transculturalita e transculturalismo: i nuovi orizzonti dell'identità culturale*, Le Simplegadi, 2004/2., 41.

6 *Uo.*, 40–41.

7 *Uo.*, 41.

8 Wolfgang WELSCH, *Transkulturowość. Nowa koncepcja kultury = Filozoficzne konteksty rozumu transwersalnego. Wokół koncepcji Wolfganga Welscha*, cz. 2, szerk. KUBICKI R., Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora, 1998, 196–197.

9 *Uo.*, 197–198.

tényezőre vonatkozik, többek között az anyagi helyzetre, nemre vagy a szexualitásra, amelyek befolyásolják az emberi életmódot, és meghatározzák a különféle, rendkívül eltérő életmintákat.

Még inkább vitatható a kultúrák etnikai egyesülésére vonatkozó állítás. Mint Welsch megjegyzi, „a társadalom nem valamiféle adottság, hanem feltalált, sőt nem ritkán erő által létrehozott”.¹⁰ Ezért hibás a Herder-féle gondolkodás a kultúráról mint egy „gömbről” vagy egy „autonóm szigetről”, amely olyan területnek felel meg, amelyet az egy nyelven beszélő nép használ.

Végezetül a határok, amelyek arra szolgálnak, hogy elválasszák az egyik kultúrát a másiktól, ma már feleslegesek. Már az a tény is, hogy szüntelenül redefiniálásra szorulnak, és újra és újra meg kell őket határozni ahhoz, hogy összhangban legyenek a szüntelen kulturális keverési folyamattal, azt bizonyítja, hogy nincs sok hasznuk.

Mint Welsch konstatálja, Herder „különálló kultúrák”-konceptiója ma már haszontalan vagy akár ártalmas is. Számos fenyegetéssel társul, mint például a szeparatizmussal, amely akár politikai és akár fegyveres konfliktusokhoz is vezethet.¹¹

Welsch teljes mértékben elutasítja a multi- és az interkulturalizmust, de nem hagy bennünket üres kézzel. Ehelyett egy olyan koncepciót javasol, amelyet transzkulturalizmusnak nevez. Azt írja, hogy a globalizációs és a bevándorlási folyamatok eredményeként egy sajátos kulturális infiltráció jött létre, amely következtében új, hibrid kulturális formákkal találkozhatunk.¹² „Makro” szinten ez hasonló problémák és kérdések kialakulását eredményezi olyan kultúrákban, amelyeket hagyományosan rendkívül eltérőnek tekintünk. Példaként Welsch megemlíti az emberi jogokról, a feminista és ökológiai mozgalmakról szóló vitákat, amelyek jelen vannak a nyilvános diskurzusban, függetlenül a szélességi foktól.¹³ „Mikro” szinten azonban a multikulturális kapcsolatok hatalmas hatással vannak az egyén kialakulására és identitásának a fejlődésére. Ahogy a német filozófus mondja, a modern élet semmi más, mint „vándorlás különféle társadalmi világokon keresztül és különféle lehetséges identitásoknak a megvalósítása”.¹⁴ Az egyik alapvető emberi jog a kulturális formációhoz való jog, és ha az egyént különböző kultúrák befolyásolják, akkor az identitás kialakulásának a folyamatában az összes transzkulturális tényező beolvasztása az egyik legfontosabb feladat.

Welsch transzkulturalizmusa a filozófusok és a kulturális antropológusok körében elég jól ismert és szívesen tárgyalt koncepció.¹⁵ Hangsúlyozni kell azonban, hogy nem egy teljesen új elképzelésről van szó. Alapjait sokkal korábban, nevezetesen a múlt század 40-es éveiben egy kubai antropológus,

10 Uo., 199.

11 Uo., 200.

12 Uo., 194–197.

13 Uo., 204–205.

14 Uo., 207.

15 A lengyel irodalomtudományban a Welsch munkája iránti érdeklődés annyira nagy volt, hogy több tanulmányt szenteltek neki. Lásd pl.: *Filozoficzne konteksty rozumu transwersalnego. Wokół koncepcji Wolfganga Welscha*, cz. 2, szerk. KUBICKI R., Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora, 1998.

Fernando Ortiz hozta létre. Ortiz az afro-kubai kultúrával kapcsolatos tanulmányaiban az ún. transzkulturáció fogalmát vezette be, amely véleménye szerint a legjobban írja le azokat a kulturális változásokat, amelyek Kubában történtek, amióta a szigetet az Ibériai-félsziget gyarmatosítói felfedezték. A „transzkulturáció” kifejezést először a *Contrapunteo cubano del tabaco y del azúcar* című munkájában használta, amelyhez egyébként a lelkes bevezetőt a lengyel antropológus, Bronisław Malinowski írta.¹⁶

A transzkulturációnak Ortiz felfogásában elsősorban ellensúlynak kell lennie az akulturációnak nevezett jelenséggel szemben, amelyet az antropológiában úgy értünk, mint egy kultúra gyors átalakulásával járó folyamatot egy másik kultúra hatására, valamint a megváltozott társadalmi és környezeti feltételek hatására. Az akulturációt egyoldalú folyamatként kezelték, míg a transzkulturációnak kétoldalú cserének kellett lennie, „amelynek forrása a dinamikus, interkulturális párbeszéd, »toma y daca«, »give and take«, »adni és venni«”.¹⁷

6 Az akulturáció fogalmának egyik megalkotója és terjesztője (Ralph Linton és Robert Redfield mellett) Melville J. Herskovits¹⁸ volt, és ő, mint a koncepciójának védelmezője, lett Ortiz fő, bár nem az egyetlen kritikusa is. Mint Jadwiga Romanowska megjegyzi, „Herskovits szerint az akulturáció minden olyan jelenségre vonatkozik, amely a kulturális csoportok állandó közvetlen kapcsolatából származik, és amely mindkét csoport kulturális mintáinak megváltozásához vezet”.¹⁹ Ortiz szerint a transzkulturációnak pontosabb fogalomnak kellett lennie, bár – amint azt a Romanowska által idézett Mario Santí hangsúlyozta – ezeknek a fogalmaknak a szemantikai területei nagymértékben fedik egymást.²⁰ Ortiz arra kereste a választ, hogy vajon az ún. domináns kultúrákkal érintkező perifériás kultúrák képesek-e kulturális kapcsolatokat létrehozni (ún. transzkulturációs folyamatokat) ahelyett, hogy egyszerűen passzív módon asszimilálódnának.²¹ Kutatása az afrikai, az európai és a kubai kultúrák kölcsönös befolyásaira összpontosított. Megállapította, hogy az ilyen kulturális csere a kezdeti szakaszban veszteségekkel jár, mert a kultúra elveszíti

16 A lengyel antropológus nagy lelkesedéssel fogadta Ortiz koncepcióját, és felvállalta annak tudományos népszerűsítését is. Motivációiról és a transzkulturáció fogalmának tudományos sorsáról lásd: Jadwiga ROMANOWSKA, *Transkulturowość czy transkulturowość? O perypetiach pewnego bardzo modnego terminu*, Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ Nauki Humanistyczne, 2013/1., 143–153. https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/25383/romanowska_transkulturowosc_czy_transkulturowosc.pdf?sequence=1&isAllowed=y [Letöltve: 2019.10.08].

17 Agnieszka GONDOR-WIERCIOCH, *Dwa święty, dwie pamięci: Dylemat wielokulturowości w wybranych utworach Louise Erdrich i José Marii Arguedasa*, Kraków: Wydawnictwo UJ, 2009, 25.

18 1936-ban Robert Redfield, Ralph Linton és Melville J. Herskovits kiadtak egy dokumentumot *Memorandum for the Study of Acculturation* címén, amelyben pontosan meghatározták és leírták az akulturáció fogalmát: <https://www.jstor.org/stable/pdf/662563.pdf>.

19 Jadwiga ROMANOWSKA, *I.m.*, 145.

20 *Uo.*

21 Arianna DAGNINO, *Transculturalism and transcultural literature in the 21st century*, *Transcultural Studies*, 2012/8., 3.

örökségének egy részét annak érdekében, hogy új kulturális értékeket alkalmazzon, és végül új kulturális minőséget hozzon létre. A transzkulturációs folyamat ezt a két szakaszt „részleges dekulturációnak” (spanyolul *parcial desculturación* vagy *exculturación*) és „neokulturációnak” (spanyolul *neoculturización*) nevezte.²²

Érdekes módon Oritz modellje az irodalomelméletben is tükröződik. Ezzel Ángel Rama uruguayi írónak, egyetemi tanárnak és irodalomkritikusnak tartozunk, aki az ún. narratív transzkulturáció fogalmának megalkotója.²³ Rama az Oritz-féle transzkulturációs sémát használta a reflexió kiindulópontjaként. Szerinte a narratív transzkulturáció az irodalom három alapkategóriájára utaló folyamat (nyelv, irodalmi struktúra és társadalmi képzelet), amely négy szakaszból áll:

1. „veszteség” vagy „részleges dekulturáció” (*parcial desculturación*), amelynek során a kultúra egyes elemeinek a megtagadása történik annak érdekében, hogy az újak számára legyen hely;
2. „belső válogatás” (*selección interna*) mind az őslakos, mind az idegen kultúra elemei között;
3. az őslakos kultúra eddig marginális elemeinek „újból felfedezése” (*redescubrimiento*) és a központba helyezése;
4. az idegen kultúra elemeinek „beépítése” (*incorporación*).²⁴

Mint Romanowska megjegyzi, Rama sémája széles körű kritikával találkozott, amely azonban nem a transzkulturáció fogalmára összpontosított, hanem arra a tényre, hogy a rendszert az ibér-amerikai irodalom elemzésére használta posztkoloniális összefüggésben.²⁵ Ez azért érdekes, mert Oritz koncepcióját, amely olyan nagy mértékben inspirálta Ramát, pontosan azért kritizálták, mert figyelmen kívül hagyta a jelenség „gyarmati dimenzióját”, maga a kutató pedig „nacionalista álláspontot képviselt”.²⁶ Közel fél évszázaddal később ezt a részt többek között Mary Louise Pratt töltötte ki, aki a transzkulturáció témáját a posztkoloniális kapcsolatok szempontjából vetette fel. A kutató az ún. kontaktzónák fogalmát vezette be, amely alatt „a kultúrák birodalmi kapcsolatának tereit” értette, vagyis olyan helyet, „amelyben a földrajzilag és történelmileg távoli népek kapcsolatba lépnek és olyan kapcsolatokat létesítenek, amelyek általában kényszerrel, szélsőséges egyenlőtlenséggel és nehezen megoldandó konfliktusokkal járnak.”²⁷ A fogalom legfontosabb komponense a „kontakt” szó, amelyet egyébként Pratt a nyelvészetből vett át.²⁸ Ez a kifejezés hangsúlyozza a „kultúrák imperiális találkozásának interaktív és improvizációs dimen-

22 Jadwiga ROMANOWSKA, *I.m.*, 144.

23 Ángel RAMA, *Transculturación narrativa en América Latina*, México, Buenos Aires: Siglo XXI, 2008.

24 Jadwiga ROMANOWSKA, *I.m.*, 146–147.

25 *Uo.*, 147.

26 Arianna DAGNINO, *I.m.*, 3.

27 Mary Louise PRATT, *Imperialne spojrzeńie. Pisarstwo podróźnicze a transkultura-cja*, Kraków: Wydawnictwo UJ: 2011, 26.

28 *Uo.*, 27.

zióit”, amelyeket nem vettek figyelembe a győztesek és a dominátorok szempontjából vezetett, a hódításokról szóló beszámolók. A „kontaktus” megteremtése, a kapcsolat létesítése, a találkozás a perspektíva megváltozásával jár. A gyarmatosítottak és a gyarmatosítók már nem az idegenség és másság kategóriáival írhatók le, hanem az együttélés, kölcsönös megértés és a közös tevékenységek fogalmaival.²⁹

Pratt koncepciója, bár a transzkulturális megfontolások szempontjából is értékes, szintén szembesült kritikával. Anne Holden Rønning azzal vádolta, hogy túlságosan korlátozó, dichotóm különbségekre utalt, amelyek egyik oldalon egy gyarmatosító, a másikon egy gyarmatosított áll. Amint Rønning helyesen rámutatott, a transzkulturáció elfordulást jelent az ilyen típusú bináris oppozícióktól, és feltételezése „a szabad mozgás az egyik kulturális példányról a másikra és vissza.”³⁰ A kérdés, amelyet most fel kell tenni, arra vonatkozik, hogy az Oritz által létrehozott transzkulturáció fogalmának mégiscsak idealista feltételezései milyen mértékben képesek tükröződni a modern világ valóságában. Nem túlságosan merész, hogy ne mondjuk naivnak, az az állítás, amely szerint a különböző kultúrák létezhetnek ugyanabban az időben és térben, áthatolhatnak egymáson, átjárhatják egymást és kölcsönös előnyöket élvezhetnek, függetlenül a közöttük fennálló hatalmi viszonyoktól? Hasonló kérdéseket fel lehet tenni Welschnek is, akinek a koncepciója, noha a mai Európa szempontjából aktuálisabbnak tűnik, mint Oritz ötlete, szintén tartalmaz olyan elemeket, amelyeket nem nehéz kritizálni.

8 Tudjuk, Welsch teljes mértékig tudatában volt ennek, amikor a kilencvenes évek elején először vezette be a kultúra új koncepcióját.³¹ Előre számolt a lehetséges kritikákkal, és maga is rámutatott koncepciójának „gyengeségeire”. Először is elmagyarázta, hogy egyesek potenciális félelmei, miszerint a transzkulturalizmus mint koncepció, amely ellenzi a kultúrákról mint monolit jelenségekről való gondolkodást, lényegében az uniformizáció szinonimája, megalapozatlanok. Ahogy írta, a transzkulturalizmus nemcsak hogy nem jelenti az egyszerű uniformizációt, hanem magában foglalja egy „újfajta sokszínűség” előállítását is, ami azt jelenti, hogy „a különböző kultúrák és életformák, amelyek mindegyike transzkulturális áthatásból származik, transzkulturális típusúak”.³² A transzkulturalizmusnak előnye van mind a globalizáció egyetemes koncepciójával szemben, mind pedig a partikularizációhoz viszonyítva, amely az előzőre adott válasz. „Meghaladja ezt [...] az alternatívát, mert figyelembe veszi mind a globális, mind a lokális szempontokat, az univerzális és a partikuláris szempontokat egyaránt.” „A transzkulturális identitások nemcsak a kozmopolita szempontot tartalmazzák, de a lokális affiliációt (helyi hovatartozást) is” és, Welsch szerint, ennek a két elemnek a kombinációja bele van írva az ún. transzkulturális identitásba.³³

29 Uo.

30 Hanne Holden RØNNING, *Literary Transculturation and Modernity: Some Reflections*, *Transnational literature*, 4, 2011/1., 3.

31 Ennek a bizonyítékát a cikk elején találhatjuk, ahol a szerző azt ismeri be, hogy koncepciója egyes helyeken túlságosan sematikus: Wolfgang WELSCH, *l.m.*, 196.

32 Wolfgang WELSCH, *l.m.*, 217–218.

33 Uo.

Welsch transzkulturalizmusa vagy Oritz transzkulturációja minden bizonynyal igen idealista fogalmak, és nem hiányosságok nélküliek. Létrehozásuk idején azonban a lehető legjobb választ adták – Oritz esetében az 1940-es évek kubai, Welsch esetében az 1990-es évek európai – kultúrában előforduló új jelenségekre.

Nem kevésbé aktuálisak ezek az elméleti keretek és kérdésfelvetések a mai Európában, amely egyrészt a kulturális függetlenséget egyre hangosabban igénylő országok uniója, másrészt viszont egyre inkább kozmopolita és kulturálisan heterogén kontinens. A mai világ kontextusában azonban a transzkulturalizmust nem csupán a körülvevő valóság leírásaként kell kezelni, hanem elsősorban az interperszonális kapcsolatokról való gondolkodás megváltoztatásának a posztulátuma a multikulturális társadalmakban.

Irodalom

- ALABÁN Ferenc (szerk.), *Multikulturalizmus: Teória a prax: Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie = Multikulturalizmus: Elmélet és gyakorlat: Nemzetközi tudományos konferencia anyaga*, Banská Bystrica: Univerzita Mateja Bela, Fakulta humanitných vied, Katedra hungaristiky, 2011.
- BARSKA, Anna – KORZENIOWSKI, Marek (szerk.), *Wielokulturowość – międzykulturowość – transkulturowość w perspektywie europejskiej i pozaeuropejskiej*, szerk., Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, 2007.
- BRANCATO, Sabrina, *Transculturalità e transculturalismo: i nuovi orizzonti dell'identità culturale*, *Le Simplegadi*, 2004/2., 40–46.
- DAGNINO, Arianna, *Transculturalism and transcultural literature in the 21st century*, *Transcultural Studies*, 2012/8., 1–14.
- GONDOR-WIERCIOCH, Agnieszka, *Dwa światy, dwie pamięci: Dylemat wielokulturowości w wybranych utworach Louise Erdrich i José Marii Arguedasa*, Kraków: Wydawnictwo UJ, 2009.
- LALAK, Danuta (szerk.), *Migracja, uchodźstwo, wielokulturowość: zderzenie kultur we współczesnym świecie*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak, 2007.
- PRATT, Mary Louise, *Imperialne spojrzenie. Pisarstwo podróżnicze a transkulturowość*, Kraków: Wydawnictwo UJ, 2011.
- RAMA, Ángel, *Transculturación narrativa en América Latina*, México, Buenos Aires: Siglo XXI, 2008.
- RATTANSI, Ali, *Multiculturalism: A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press, 2011.
- ROMANOWSKA, Jadwiga, *Transkulturowość czy transkulturowość? O perypetiach pewnego bardzo modnego terminu*, *Zeszyty Naukowe Towarzystwa Doktorantów UJ Nauki Humanistyczne*, 2013/1., 143–153.
https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/25383/romanowska_transkulturowosc_czy_transkulturowosc.pdf?sequence=1&isAllowed=y [Letöltve: 2019.10.08.]
- RØNNING, Hanne Holden, *Literary Transculturation and Modernity: Some Reflections*, *Transnational literature*, 4, 2011/1., 1-10.
- SONG, Sarah, *Multiculturalism* = *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, szerk., Edward N. ZALTA, 2017.
<https://plato.stanford.edu/entries/multiculturalism/>, [Letöltve: 2019.10.08.]
- WELSCH, Wolfgang, *Transkulturowość. Nowa koncepcja kultury = Filozoficzne konteksty rozumu transwersalnego. Wokół koncepcji Wolfganga Welscha*, cz. 2, szerk. KUBICKI R., Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora, 1998.

Transculturalism. Methodology and history of the concept

Abstract. The theoretical space, in which the concept of transculturalism came into existence, was formed by interculturalism, multiculturalism and postcolonialism. The present study addresses both the need for conceptual clarification as well as the question of why transculturalism was needed as a new framework for interpretation. Furthermore, it seeks to answer the question of why this conceptual shift represents a new perspective in understanding intercultural relations. The study argues that transculturalism can create an opportunity that previous trends did not have.

Keywords: transculturalism, transculturation, multiculturalism, postcolonialism

Magdalena Roguska-Németh
Varsói Egyetem
Magyar Tanszék
ul. Dobra 55, 00-312 Varsó, Lengyelország
m.roguska@uw.edu.pl

A transzkulturalizmus és bilingvizmus szintjei a szlovákiai magyar irodalomban

Absztrakt. A transzkulturalizmus jelensége az irodalmiság különböző terein, szintjein, rétegein képes aktivizálódni, működésbe lépni, jelentéseket generálni. Az előadás a szlovákiai magyar irodalom egyes szerzőin és szövegein keresztül tárgyalja a transzkulturalizmus eltérő szintjeit, a transzkulturális szerzői identitás, a szövegek transzkulturális jelentéstermelő gépezete, a társadalmi kontextus transzkulturális gyakorlatai, valamint a recepció transzkulturális irányai és hiányai mentén. Az előadás célja az egyes transzkulturális jelenségek szétszálazása, a fogalmi-interpretációs rétegek felfejtése.

Bevezetés

A transzkulturalizmus fogalmának megjelenése és használata a nemzetközi és a magyar szakirodalomban is olyan új nézőpontok artikulálódását jelentette be, amelyek megváltozott keretek közé helyezték a kultúrák közti kapcsolatot, illetve – témánk szempontját figyelembe véve – az irodalmi jelenségek tárgyalását.¹ Míg a multikulturalizmus és interkulturalizmus homogén kultúrák egymás mellett élésének, illetve párbeszédének koncepciója felől alapozta meg saját elképzeléseit, addig a transzkulturalizmus a globalizáció és digitalizáció korában már kétségbe vonta bármelyik kultúra homogenitásának lehetőségét, vagy, ahogy Wolfgang Welsch írja, a 20. század végére olyan állapot jött létre, amely túlmutat a nemzeti kultúrák határain, s minden kultúra a keveredés, a permeáció, a hibriditás, valamint a hálózatosság felől értelmezhető.²

A továbbiakban egy olyan koncepció felvázolására teszek kísérletet, amely a transzkulturális jelenségek értelmezését egy kisebbégi vagy nemzetiségi irodalom, jelesül a szlovákiai magyar irodalom transzkulturális viszonyain

---

1 Wolfgang WELSCH, *Transculturality – the Puzzling Form of Cultures Today = Spaces of Culture: City, Nation, World*, szerk. Mike FEATHERSTONE – Scott LASH, London: Sage, 1999, 194–213.; Arianna DAGNINO, *Transcultural Writers and Novels in the Age of Global Mobility*, West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2015; JABLONCZAY Tímea, *Transznacionalizmus a gyakorlatban: migrációs praxisok a könyvek, az írásmódok, a műfajok és a fordítási stratégiák geográfiájában*, Helikon, 2015/2., 137–156.; THOMKA Beáta, *Regénytapasztalat. Korélmény, hovatarozás, nyelvváltás*, Budapest: Kijarat, 2018.; NÉMETH Zoltán – Magdalena ROGUSKA (szerk.), *Transzkulturalizmus és bilingvizmus az irodalomban – Transzkulturalizmus a bilingvizmus v literatúre*. Nyitra, NyKFE, 2018.; NÉMETH Zoltán – Magdalena ROGUSKA (szerk.), *Transzkulturalizmus és bilingvizmus a közép-európai irodalmakban – Transzkulturalizmus a bilingvizmus v literatúrach strednej Európy*, Nyitra: NyKFE, 2018.

2 WELSCH, *I. m.*, 194–213.

keresztül demonstrálja. Tanulmányom egyrészt pusztán vázlat, másrészt azonban olyan formalizálható és továbbírható elemeket tartalmaz, amelyek általánosságban is lehetőséget adnak az irodalmiság transzkulturális viszonyainak feltérképezéséhez és tipizálásához. Természetesen ez a módszer sem kecsegtet az objektivitás valamiféle ábrándjával, sokkal inkább egy olyan modell alkalmazásához ad támpontokat, amely más transzkulturális irodalmak esetében tovább részletezhető, de az is elképzelhető, hogy az itt tárgyalt transzkulturális pozíciók és szintek nem léteznek, üres helyek, kiaknázatlan, zéró lehetőségek egy másik vagy más nyelvű irodalom körülményei között.

Értelmezési modellek a transzkulturalizmus előtt

Egy reflektálatlan nézőpontból minden kisebbségi vagy nemzetiségi irodalmat létezése ab ovo multikulturális / interkulturális / transzkulturális pozícióba helyezi. A szlovákiai magyar irodalom önreflexiója kezdettől fogva reagált saját nemzetiségi irodalmi tényére, és olyan koncepciókat hozott létre már a két világháború között, mint a híd szerep, a vox humana vagy a kisebbségi géniusz fogalma, amelyek a szlovák és magyar kultúra és irodalom közötti sávba helyezték (más nézőpontból sávra korlátozták) azt az irodalmat, amelyet neveztek/neveznek szlovenszkói irodalomnak, szlovákiai magyar irodalomnak, felvidéki irodalomnak stb.³

12

Egy ezzel teljesen eltérő nézőpont viszont az egységes magyar irodalom részeként kezelte a határon túli magyar irodalmakat, felhívva a figyelmet az azonos hagyományképletekre, illetve arra, hogy a magyarországi és a határon túli magyar irodalmak nyelve is közös. Ennek az álláspontnak a képviselői gyakran hivatkoznak arra a tényre például a szlovákiai magyar irodalom esetében, hogy a megjelent irodalmi alkotások többsége nem a szlovákiai magyar identitáskérdésekkel foglalkozik, nem tematizálja a szlovák-magyar együttélés jelenségeit, nem reflektál a sajátos kisebbségi létre stb.⁴

Ez a két, első nézőpontból összeegyeztethetetlennek tűnő álláspont a következő bevezető hipotéziseket, paradoxonokat és kérdéseket veti fel:

1. A szlovákiai magyar irodalom fogalma általában véve eleve multikulturális / interkulturális / transzkulturális viszonyt feltételez.

3 CSEHY Zoltán, „Nem jártunk a szavak közé, mert féltünk a szavaktól”. *Antológiaszerkesztési elvek és önláttatási stratégiák kisebbségi kontextusban I. (1920–1930) = Nova Posoniensia. A pozsonyi magyar tanszék évkönyve – Zborník Katedry maďarského jazyka a literatúry FF UK*, szerk. MISAD Katalin – CSEHY Zoltán, Pozsony: Szenczi Molnár Albert Egyesület – Kalligram Kiadó, 2011, 127–166.; CSEHY Zoltán, „Kis életem körül szeges palánk”. *Antológiaszerkesztési elvek és önláttatási stratégiák kisebbségi kontextusban II. (1930–1937) = Nova Posoniensia II. A pozsonyi magyar tanszék évkönyve – Zborník Katedry maďarského jazyka a literatúry*, szerk. MISAD Katalin – CSEHY Zoltán, Pozsony: Szenczi Molnár Albert Egyesület – Kalligram Kiadó, 249–288.

4 NÉMETH Zoltán, *Az identitás és kánon problematikája a szlovákiai magyar irodalomban* = *UŐ, A bevégezhetetlen feladat. Bevezetés a „szlovákiai magyar” irodalom olvasásába*, Dunaszerdahely: NAP Kiadó, 2005, 24–34.

2. A szlovákiai magyar irodalomtörténészek egy csoportja⁵ ebből azt a következtetést vonta le, hogy: szlovákiai magyar irodalom = magyar irodalom + szlovák irodalom. Még pontosabban a halmazelmélet felől írható le ez az elképzelés, Venn-diagram segítségével, vagyis a szlovákiai magyar irodalom a magyar és a szlovák irodalom metszete, mindkét halmazba tartozó elemekből áll: $C = A \cap B$.

3. A szlovákiai magyar irodalomba tartozó szövegek olvasása azonban arról győzi meg olvasóját, hogy többségük nem a magyar-szlovák viszonyra, nem a szlovákiai magyar identitáskérdésekkel foglalkozik, nem használ szlovákizmusokat, nem épít intertextuális kapcsolatokat a szlovák irodalommal, nem a szlovákiai magyar köznyelven, hanem magyar irodalmi nyelven szólal meg stb.⁶

Ez a két, egymással összeegyeztethetetlennek tűnő álláspont tehát a következő kérdéseket veti fel:

1. Vajon egy nemzetiségi / kisebbségi irodalom eleve multikulturális / interkulturális / transzkulturális viszonyt feltételez?

2. Miért, illetve miként jöttek, jöhettek létre olyan, általános igénnyel fellépő kisebbségi irodalmi-elméletek, amelyek nem felelnek meg a befogadás során tapasztalt jelenségeknek?

3. Miért nem használja fel, építi bele a szlovákiai kontextust a szlovákiai magyar szerző a szövegeibe?

4. Hogyan lehet feloldani az előző három pont ellentmondásait?

5. A transzkulturalizmus és a transznacionális irodalomtudomány elmélete hogyan járulhat hozzá a fenti jelenségek tárgyalásához?

13

Egy transzkulturalizmus előtti elméleti bázis talaján állva olyan válasz adható a fenti kérdésekre, amely nem feloldja a problémákat, hanem egy új, másfajta dichotómiát mozgósít.⁷ Eszerint a szlovákiai magyar irodalom alkotásai kétféle stratégiát mozgósítanak:

1. Bizonyos szövegekben jelen van, sőt fontos jelentésképző poétikaként működik az interkulturális kommunikáció. Ezekben a szövegekben a szlovákiai, illetve a szlovákiai magyar valóság sajátosságai jelennek meg, némely szöveg szlovák nyelvű szavakat, kifejezéseket, mondatokat épít be, megint más szövegek a szlovákiai magyar nyelvhasználat elemeiből építkeznek, szlovákizmusokat használnak, néhány szöveg a szlovákiai magyar identitás kér-

---

5 ALABÁN Ferenc, *A valóság irodalmi motívumai (Tanulmányok a szlovákiai magyar irodalomról I.) – Literárne motívy skutočnosti (Štúdie o maďarskej literatúre na Slovensku I.)*, Komárom – Komárno: Selye János Egyetem, Tanárképző Kar – Univerzita J. Selyeho, Pedagogická fakulta, 2017.

6 NÉMETH Zoltán, *Az identitás és kánon problematikája a szlovákiai magyar irodalomban*, 24–34.

7 NÉMETH Zoltán, *A kisebbségi irodalom provokációja = Kortárs magyar kisebbségi irodalmak. Posztkolonializmus, gender studies, littérature mineure. A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus szekcióelőadásai (Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.)*, szerk. BALÁZS Imre József, Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2013, 16–24.

déseit reprezentálja, továbbá a szlovák irodalommal folytatott párbeszéd és szlovák irodalmi hatás is érezhető. Olyan alkotások sorolhatók ide, mint Grendel Lajos *New Hont-trilógiája – Tömegsír* (1999); *Nálunk, New Hontban* (2001); *Mátyás király New Hontban* (2005), Hunčík Péter *Határeset* (2008), Norbert György *Klára* (2004) című regénye, továbbá Tózsér Árpád *Szülőföldtől szülőföldig* és *A kódváltás pragmatikája* című versei.

2. Más szövegekben nincsenek jelen az előbb felsorolt jelenségek, sem az utalás, sem a poétika szintjén. Az ide tartozó szlovákiai magyar irodalmi alkotások a magyar, ill. világirodalom szövegüniverzumával állnak párbeszédben, és csupán a szerzői név ismerete igazít el abban a tekintetben, hogy a szerző szlovákiai magyar. Az ide sorolható alkotások: Gazdag József *Kilátás az ezüstoffenyőkre* (2004) című elbeszéléskötete, Csehy Zoltán *Hecatelegium* (2006), Hiznyai Zoltán *Bárka és Ladik* (2001), Mizser Attila *Szakmai gyakorlat külföldön* (2003), Polgár Anikó *Régész nő körömcipőben* (2009), Vida Gergely *Horror klasszikusok* (2010) című verseskötetei, Tózsér Árpád *Parsifal, Iuvenalis I., Euphorbos monológja* című versei.

A transzkulturális viszonyok szintjei és kapcsolatai

Lucien Dällenbach a konstanzi teoretikusok (H. R. Jauss, W. Iser) elméleti munkáit értelmezve rajzolja meg azt az „általános topográfiát, amelyben ezeket a tanulmányokat olvasni kell, elég, ha azt tételezzük, hogy az irodalmi tény működése egymással kölcsönhatásban lévő négy fokozatban jön létre.”⁸ Az irodalomtudós később azt teszi hozzá ehhez a megállapításhoz, hogy „egy konzekvens befogadás-elméletnek eszményi esetben célul kellene kitzúznia valamennyi szóban forgó viszony illeszkedését, valamint mindazon problémák elemzését, amelyeket e viszonyok együttesen vagy külön-külön felvetnek”,⁹ és négy fokozatot nevez meg:

1. a produkció alanya és folyamata
2. a szöveg
3. a befogadás alanya és folyamata
4. történelmi kontextus, tudattalan

Dällenbach fokozatainak működtetése a transzkulturális viszonyok figyelembe vételével olyan lehetőségeket nyit meg az értelmező előtt, amelynek nyomán jóval összetettebben láthatunk rá a transzkulturalizmus szintjeire, a szerző, a szöveg és az olvasó pozícióira, s a kisebbségi irodalmak helyzete, működése is újszerű értelmezési keretben találja magát általa. A fentiekben felvetett ellentmondások, paradoxonok megoldásában, valamint az említett kérdések megválaszolásához is segítséget jelent, mert jóval reflektáltabb megközelítést ajánl, mint az eddigi álláspontok.

I. A szerző transzkulturális pozíciója

A szerző elve, illetőleg a szerzőre koncentráló irodalomelméleti irányzatok főként a 19. században domináltak. Kivált a pozitívizmus, valamint a szellem-

8 Lucien DÄLLENBACH, *A német kutatás időszerűsége*, ford. G. GAÁL Zsuzsanna Helikon, 1980/1–2., 130.

9 *Uo.*, 131.

történet olvasásánál közeppontjában állt, de míg a pozitívizmus a szerzői életrajzra, a „pozitív” tények vég nélküli gyűjtésére koncentrált, addig a szellemtörténet a (zseniális) művészen megtestesülő „korszellemet” kereste.

A transzkulturális irodalmi értelmezés szempontjából rendkívül fontos szerep jut a szerzőcentrikus elképzeléseknek, hiszen általában a szerzői életrajz eseményei (országváltás, nyelvváltás, nomadizmus stb.) nyomán minősül, transformálódik át transzkulturális szerzővé egy-egy alkotó (Agota Kristoftól Melinda Nadj Abonjiig). Másrészt azonban a kisebbségi-nemzetiségi irodalmak esetében további lehetőségek, meghatározások és pozíciók jöhetnek szóba:

1. Életrajzi szempontból eleve minden szlovákiai magyar szerző transzkulturális, hiszen eleve két nyelv, két kultúra határvidékén él, hiszen a szlovák-magyar kontaktusjelenségek a hétköznapi világától a nevelési intézményeken át egészen a nyelvi tájképig (vizuális nyelvhasználat) meghatározóak.
2. Szlovákiai viszonyok között a transzkulturális viszonyok más szintjét jelenti, ha egy szerző nem anyanyelvi magyar, hanem szlovák tanítási nyelvű iskolát végzett. A kulturáció eltérő foka azt is eredményezheti, hogy kétnyelvű szerzővé válik – mint például Macsovszky Péter – Peter Macsovszky.
3. A szlovák-magyar identitások mellett a zsidó, roma vagy más identitás, illetve annak felvállalása szintén a transzkulturalizmus más szintjét vonja maga után egy-egy szerző esetében – Szenes Piroska, Pálovics László, Talamon Alfonz.
4. A belső migráció terminusa használható azon szerzők esetében, akik a nemzetiségi, magyarok lakta területeket elhagyva döntően szlovák nyelvi dominanciájú környezetbe kerülnek, Szlovákián belül. Legjellemzőbb példái ennek a Pozsonyban élő szlovákiai magyar szerzők – Duba Gyula, Tözsér Árpád, Farnbauer Gábor, Szalay Zoltán.
5. A Magyarországra kitelepülő vagy egy jelentős ideig Magyarországon élő szerzők – Tóth László, Varga Imre, Mizser Attila, Péntes Tímea, Plonicky Tamás. Az egyik legszélsőségesebb példája ennek az érsekújvári születésű, de gyermekkorát szlovákok lakta területen töltő, az irodalmi életbe budapesti íróként bekerülő Kálmán Gábor, akit – saját elmondása, önmeghatározása szerint – a szlovákiai magyar irodalom nem tekint sajátjának.
6. Migráns vagy kozmonómáid identitású szerzők, akik egy része évek óta külföldön él, más részük pedig ösztöndíjak, nemzetközi konferenciák rendszeres előadójaként részesül a globális mobilitás tapasztalatában. A szlovákiai születésű Czako József Németországban, Mórocza Mária Ausztráliában, Macsovszky Péter Hollandiában, Brazíliában és Ausztráliában él/élt, Juhász R. József hónapokat töltött performerként Kínában, Indiában, Mexikóban, Cseh Zoltán irodalmi ösztöndíjasként és konferenciák előadójaként töltött hosszabb időt Olaszországban, Németországban, Svájcban, Szász Pál Szarajevóban, Párizsban és Prágában stb. A magyarul nem alkotó, rimaszombati születésű, magyar anyanyelvű Ilma Rakusa szintén ide sorolható.

A szerzői életrajzra koncentrázó irodalomfelfogások továbbélése felől válaszolható meg az a kérdés, hogy miért jöttek létre olyan általános igényekkel fellépő kisebbségi irodalmi-elméletek, amelyek nem felelnek meg a befogadás során tapasztalt jelenségeknek, hogy tehát a szlovákiai magyar irodalom szövegeinek

egy jelentős része nem a magyar-szlovák reáliák felől értelmezhető. A válasz akként hangzik, hogy azok az irodalomtörténészek, akik a szlovákiai magyar irodalmat a szlovák és a magyar irodalom halmazának közös metszeteként képzelték el, tulajdonképpen pozitivisták alapokon állva az ún. pozitív tények, a politikai és társadalmi adatok, illetve a szerzői életrajz felől közeledtek a szépirodalom felé, és innét nézve valóban minden szlovákiai magyar szerző, pontosabban a szlovákiai magyar irodalom egésze multikulturálisnak / interkulturálisnak / transzkulturálisnak tűnik. Arra azonban ez a felfogás nem ad releváns választ, hogy vajon a szöveg szintjén hogyan jelennek meg az említett relációk.

II. A szöveg transzkulturális pozíciója

A szöveget középpontba állító, általában nyelvcentrikus irodalomelméleti irányzatok a szerzőt kizárják az értelmezésből, sőt a szerzői pozíció kitörlésében, a „szerző halála”-t bejelentő megoldásokban érdekeltek. A főként a 20. századra jellemző, ide sorolható irányzatok – mint orosz formalizmus, a strukturalizmus és a dekonstrukció – általában retorikai műveletek érvényesítéséért fogták fel az irodalomértelmezést.

A szöveg transzkulturális jellegzetességei gyakran nem hozhatók maradóképpen összefüggésbe a szerzői életrajzokkal. A migráns tapasztalat nem szükségképpen jelenik meg a migráns szerző szövegeiben és fordítva: nem migráns szerző is feldolgozhat migráns történetet. Hasonló a helyzet a szlovákiai magyar irodalom esetében is: nem minden szlovákiai magyar szerző szövegeiben jelenik meg a szlovákiai magyar világ tapasztalata, illetve nem szlovákiai magyar szerző is dolgozhat szlovákiai magyar reáliákkal (lásd Bánki Éva *Esőváros* című regényét).

A transzkulturalitás lehetséges pozíciói a szlovákiai magyar szövegekben a következők:

1. A szöveg reflektál transzkulturális viszonyokra, sőt abból építkezve originális poétikaként használja – de nem a szlovák-magyar transzkulturalizmus épül be a szövegekbe. Polgár Anikó *Régésző körömcipőben* című verseskötetében az ógörög mitológia kopírozódik egy mai szüléstörténet stációira, Csehy Zoltán *Hecatelegium* című kötete a latinítás poétikai lehetőségeiből építkezik, ahogy Tözsér Árpád több verse is (pl. *Euphorbos monológja*) a klasszikus irodalommal épít transzkulturális viszonyokat.
2. A reflektált transzkulturális viszonyok háttérét a szlovák-magyar együttélés, illetve a szlovákiai magyar tapasztalat és identitás jelentik. Grendel Lajos *Négy hét az élet* (2011), Hunčík Péter *Határeset* (2008), Norbert György Klára (2004) című regényei említhetők itt.
3. A bilingvizmus, illetve a szlovákiai magyar nyelvhasználat poétikaként való működtetése. Ennek lehetőségei:
  - a) Szlovák nyelvű szövegek beépítése az irodalmi műbe.
  - b) Szlovákiai magyar nyelvhasználatra jellemző kifejezésekkel dolgozó szövegek.
 E két jelenség gyakran szétválaszthatatlan, egymásból következő, lásd Norbert György Klára című regényét vagy Tözsér Árpád *A kódváltás pragmatikája* című versét.
4. A nyelvek vehiculumának legtagabb transzkulturális lehetőségeit használja poétikaként Juhász Rókkó *Cumi-cumi* (2016) című verseskötete, amelybe

- a címlapon feltüntetett „szerző” tulajdonképpen egyetlen verset sem írt, „csak” szótárat állított össze olyan magyar szavakból, amelyek más nyelveken is értelmesek. Így egyszerre születtek magyar és hibrid nyelvű versek, illetve magyarul nem tudó szerzők is képessé váltak magyar nyelvű vers megírására, miközben a jelentés kisiklott a szerzői kompetenciából.
5. Az idegen nyelvi környezet hatása az alkotói praxisra, szövegre:
    - a) Az elhallgatás, a szöveg teljes hiánya, nullpozíciója – a transzkulturális helyzetbe került szerzőket szövegeik „nem követték” a migrációba. Ide tartoznak azok a szövegek, amelyek nem születtek meg külföldön. A szülőföldjüket elhagyó szlovákiai magyar szerzők elhallgatása az idegen nyelvi környezetben a nyelvvesztés és az írásvesztés transzkulturális tapasztalata felől is értelmezhető Czákó József és Mórocz Mária esetében is.
    - b) A magyar nyelvű írás felfüggesztése, nyelvváltás. Jellemző esete Farnbauer Gábor, aki pozsonyi íróként fokozatosan felhagyott a magyar nyelvű írással, majd áttért a szlovák nyelvre.
  6. Nyelvváltás, bilingvizmus, többnyelvűség. A transzkulturalizmus lehetőségei a szöveg szintjén éppoly sokrétűek lehetnek, mint az életrajz szintjén: gondolhatunk a magyar anyanyelvű, több identitású (magyar, szlovén, svájci stb.), de németül író Ilma Rakusára, akit nem tart számon a szlovákiai magyar irodalomtörténet; a magyar anyanyelvű, szlovákul író és kanonizálódó, de egyetlen magyar verseskötetet (Őzgerinc, 2000) is jegyző Mila Haugovára, akiről szintén nem tud *A cseh/szlovákiai magyar irodalom lexikona*; a szintén többnyelvű Macsovszky Péterre, aki tizenkét szlovák nyelvű verseskötetével és kilenc prózaskötetével a kortárs szlovák irodalom élvonalába tartozik, és ott jóval kanonikusabb pozíciót foglal el, mint öt magyar nyelvű verseskötetével a magyar vagy a szlovákiai magyar irodalomban; a magyar nyelvű kötetei után szlovák szövegeket publikál Farnbauer Gáborra.
  7. Teljes nyelvváltás magyar felmenőkkel (is) rendelkező szerzők esetében. Olyan szerzők sorolhatók ide, akiket kizárólag a kortárs szlovák irodalom tart nyilván, bár magyar vagy vegyes házasságból származnak, mint Veronika Šikulová, Agda Bavi Pain (Jozef Gaál), Derek Rebro, Uršula Kovalyk. Némelyikük folyékonyan használja a magyar nyelvet, mások törve vagy egyáltalán nem.

A szöveg szintjén a szlovákiai magyar irodalom nem tekinthető általában véve transzkulturálisnak, hiszen jelentős mértékben olyan szövegek alkotják, amelyek a magyar irodalmi hagyományra támaszkodnak, és nem építenek ki transzkulturális kapcsolatokat a szlovák irodalommal. A szlovákiai magyar irodalom egésze nem redukálható a szlovákiai magyar identitás reprezentációjára, nem redukálható egyetlen tematikára, a szlovák-magyar irodalmi és nyelvi relációk megjelenítésére. A szlovákiai magyar szerző szövege az irodalmiság legtágabb értelemben vett terepén helyezte el önmagát, éppúgy, mint bármely más – francia, német, angol, indiai, kínai stb. – szerző szövege, és afféle bricoleur nyelvi anyagként szabadon választ és épít hagyományt és poétikát a legkülönbözőbb műfajokból, írásmódokból, stíluselemekből, originális poétikaként. Ekként valóban transzkulturális, annak globális értelmében, és nem szűkíthető a szlovák-magyar relációk szolgálatára.

III. Az olvasó transzkulturális pozíciója

Az olvasó központi szerepét előtérbe helyező irodalomelméleti irányzatok felismerése onnét eredeztethető, hogy a szöveg önmagában véve, olvasó nélkül halott, illetve hogy minden szöveg csak olvasatokban létezik, nincs „eredeti” jelentése. A 20. századi hermeneutika és recepcióesztétika e felismerések mentén a szöveg történetiségének vizsgálatát éppúgy elengedhetetlennek tartja, mint a recepció irányvonalainak, változásainak, a kanonizáció és a marginalizáció egyes állomásainak követését.

Az olvasói pozíciók fel nem ismeréséből adódnak bizonyos paradoxonok a szlovákiai magyar irodalom szövegeinek olvasásakor is. Így például a szlovákiai magyar irodalmat a szlovák és magyar irodalom metszetében elképzelt irodalomtörténetek azon eljárására lehet utalni, amely a konkrét értelmezés során mégis csak a homogén magyar irodalmi hagyományok felől olvassa a szöveget. A multikulturális / interkulturális / transzkulturális olvasatok érvényesítése csak olyan elméleti bázis felől lehetséges, amellyel a szlovákiai magyar irodalomtudomány nem sok szövege rendelkezik.

A transzkulturalitás lehetséges szintjei a szlovákiai magyar recepcióban a következők:

1. A transzkulturalitás mint vakfolt a transzkulturális-kétnyelvű szerzők recepciójában, amikor is sem a kritikus, sem szövege nem tud arról, hogy kétnyelvű szerző művét tárgyalja, hanem automatikusan a homogén nemzeti paradigmán belülre helyezi mind a szerzőt, mind a tárgyalt szöveget.
- 18 2. Ezzel éppen ellentétes a transzkulturális olvasatok tudatos érvényesítése – például ahogy a „Labay Emília Viktória névvel Budapesten született, Mila Srnková néven Csehszlovákiában” első műveit író, „majd Mila Haugováként szlovák, magyar, angol és német nyelven alkotó költő”¹⁰, illetve a peredi nyelvváltozatot irodalmi nyelvvé avató Száz Pál műveinek példaszerű transzkulturális olvasatát nyújtja Petres Csizmadia Gabriella;¹¹ ahogyan N. Tóth Anikó Kálmán Gábor és Norbert György kötetei kapcsán használja sikeresen a transzkulturalitás lehetőségeit;¹² vagy amiként

10 PETRES CSIZMADIA Gabriella, „A kétnyelvűség komplikációi”. *Mila Haugová Zrkadlo dovnútra (Belső tükör) c. önéletrajzáról = Transzkulturalizmus és bilingvizmus az irodalomban – Transzkulturalizmus a bilingvizmus v literatúre*, szerk. NÉMETH Zoltán – Magdalena ROGUSKA, Nyitra: NyKFE, 2018, 165.

11 PETRES CSIZMADIA Gabriella, „Hijábo beszíll így vagy úgy a embër, akkor is csak a magájét mongya.” *Száz Pál Fűje sarjad mezőknek című műve nyelvhasználatáról = Transzkulturalizmus és bilingvizmus a közép-európai irodalmakban – Transzkulturalizmus a bilingvizmus v literatúrach strednej Európy*, szerk. NÉMETH Zoltán – Magdalena ROGUSKA, Nyitra: NyKFE, 2018, 85–94.

12 N. TÓTH Anikó, *Tér határolta tudat. Marakész és Jasná Horka a mítosz és valóság határán*, Irodalmi Szemle, 2017/6., 33–44.; N. TÓTH Anikó, *Pluricentrikus nyelv és transzkulturális jelenségek Norbert György Klára című regényében = Transzkulturalizmus és bilingvizmus a közép-európai irodalmakban – Transzkulturalizmus a bilingvizmus v literatúrach strednej Európy*, szerk. NÉMETH Zoltán – Magdalena ROGUSKA, Nyitra: NyKFE, 2018, 73–84.

Csehy Zoltán nagyívű tanulmányban Hunčík Péter, Bettés István és mások szövegeit olvassa hasonlóképpen.¹³

3. Annak a jelenségnek a reflektált vizsgálata, ahogyan a nyelváltó szerzők eltérő nyelvű szövegei egymást olvassák műveiken keresztül. Továbbá: ahogyan a bilingvis szerzők magyar szövegei a szlovák irodalom lenyomatát őrzik, illetve ahogy szlovák nyelvű szövegeik a magyar irodalmi hagyományra támaszkodnak. Mila Haugová például naplójában reflektál arra, hogy a magyar költészet hatására kezdett el verset írni, Macsovszky Péter szövegeinek pedig nagyon erős magyar rétege van, hogy sok egyéb mellett csak kivételes álnévhasználatát említsük, amelyre minden bizonnyal hatottak Weöres Sándor (Psyché), Esterházy Péter (Csokonai Lili), Hizsnyai Zoltán (Tsúszó Sándor), Parti Nagy Lajos (Sárbogárdi Jolán), Kovács András Ferenc (Jack Cole) névjátékai (Macsovszky egyébként szlovák verseket magyar álnéven is ír).
4. Annak a jelenségnek a vizsgálata és kritikája, amely a szlovákiai magyar irodalom egészébe belelátta a transzkulturális viszonyt, specifikus irodalomként, a szlovák és magyar irodalom közötti hídként homogenizálva a szlovákiai magyar irodalmat, amely eljárás lehetetlenné tette a nyelvi tényeken alapuló olvasatokat.

Mindez nem azt jelenti, hogy a transzkulturalizmust mint elméleti bázist olyan, homogén minőségként lehetne kezelni, amely egyszer és mindenkorra megoldja a szlovákiai magyar irodalom elméleti kérdéseit. Sokkal inkább azt kell tudatosítani, hogy a transzkulturalizmuson belül is sok, egymással ellentétes vélemény jelenik meg, másrészt pedig maga a transzkulturalizmus fogalma is történeti, vagyis értelmezési kísérleteink semmiféle objektív, lezárt értelemdáccal nem kecsegtetnek. Az olvasó pozíciója éppen a temporalitás logikájának tudatosítását vonja maga után, voltaképpen a történeti aspektus reflexióját jelenti, jelesül annak belátását, hogy a szlovákiai magyar irodalom fogalma és jelentése történetileg is változott, egyes történelmi korokban mást és mást jelentett, továbbá hogy a jelenben is egymással vitában álló, egészen ellentétes koncepciókat tett lehetővé. De ezzel rögtön meg is előlegeztük a szlovákiai magyar irodalom transzkulturalitásának következő szintjét.

IV. A kontextus transzkulturális pozíciója

A 20. század második felében jelentek meg azok az irodalomelméleti irányzatok, amelyek az irodalmi mű értelmezése során hangsúlyosan fókuszáltak kontextuális jelenségekre. Meggyőzően mutatták ki, hogy a szöveget sosem egy steril olvasó olvassa, hanem az olvasó mindig személyes, mindig történelmi kontextusok hozzák létre, az olvasó mindig konkrét identitással rendelkezik. A mű kontextusát tehát a konkrét kulturális, történelmi és identitáshelyzetekre vonatkozó kérdések adják, s az olvasó mindig jól körülhatárolható érdekek, kontextusok mentén olvassa a szöveget. Az olvasat tehát nagy mérték-

13 CSEHY Zoltán, *Arc, arcrongálás, maszkos játék (Az ún. szlovákiai magyar irodalom nyelveiről – vázlat)* = *Nova Posoniensia VI., A pozsonyi magyar tanszék évkönyve – Zborník Katedry maďarského jazyka a literatúry*, szerk. MISAD Katalin – CSEHY Zoltán, Pozsony, FiF UK – Szenczi Molnár Albert Egyesület, 2016, 166–190.

ben függ attól, hogy az olvasó férfi-e vagy nő, meleg vagy heteroszexuális-e, középosztálybeli-e vagy sem, milyen a vallása, milyen a bőrszíne stb. Az eltérő identitáslehetőségek kontextualizálódása hívta elő a posztmodern feminista irodalomtudomány, az ökokritika, az újhistorizmus, az etikai kritika, a posztmodern kulturális antropológia, illetve a transznacionális irodalomtudomány teljesítményeit.

A transzkulturalitás lehetséges szintjei a szlovákiai magyar irodalom kontextusában a következők:

1. A szlovákiai magyar irodalom fogalmának történeti kontextusai, kezdve a két világháború közötti szlovenszkói magyar irodalom koncepcióin, folytatva a kommunista diktatúra éveinek hivatalos elvárásaiig, kitérve a szlovák irodalomtudomány szempontjaira, folytatva az 1989 utáni koncepciókkal. A diakrón és szinkrón vizsgálatok fontos részét képezik az egyes koncepciók explicit vagy látens vitái is.
2. A transznacionális irodalomtudományba elhelyezett szlovákiai magyar irodalom, a szlovákiai magyar irodalom szövegeinek újraolvasása a transznacionális irodalomtudomány, illetve a transzkulturalizmus fogalomkészlete, szótára és nézőpontrendszere által.
3. Az ún. egységes magyar irodalom kontextusának vizsgálata a szlovákiai magyar és magyarországi irodalomtörténeti művekben.
4. Az ún. határon túli magyar irodalmak kontextusa, az erdélyi (romániai), vajdasági (jugoszláviai), kárpátaljai, nyugati stb. magyar irodalmi koncepciók komparatív vizsgálata a szlovákiai magyar irodalom felől.
5. A kisebbségi narratívák, a nőiség, a meleg identitás, a másság, az idegenség stb. kérdéseinek vizsgálata a transzkulturalizmus kontextusában.
6. A név mint transzkulturális jelölő értelmezése. A szlovákiai magyar szerzők szlovák helyesírású neve mint vizuális effektus, mint rajz eleve a szövegbe írja az idegenség valamiféle alakzatát – lásd pl. Hunčík Péter, Gužák Klaudia, Mila Haugová nevét. Sajátos eset a kétféle névváltozat alkalmazása: Macsovszky Péter szlovák nyelvű szövegeit Peter Macsovszky, magyar nyelvű szövegeit Macsovszky Péter néven publikálja, miközben a vezetéknev magyar helyesírása a szlovák olvasóban kelti fel az idegenség érzetét.
7. Azoknak az irodalmi jelenségeknek és írásmódoknak a vizsgálata, amikor egy szlovákiai magyar szerző hasonló jelenségeket foglal szövegbe, mint egy világirodalmi, vagyis a transzkulturalitás, a migráció és a globalizáció mint szlovákiai magyar tapasztalat jelenik meg, lásd Fábíán Nóra: *A nagyváros meséi* (2002).
8. A szlovákiai magyar irodalom belső transzkulturális viszonyainak vizsgálata, amennyiben a szlovákiai magyar tapasztalat sem homogén: egészen más mentalitás és nyelvhasználat jellemzi például a Csallóköz, a Mátyusföld, Gömör, illetve a Bodrogköz szlovákiai magyarjait. Egy ilyen típusú értelmezésre kiváló alkalmat nyújthat például az ún. Ipolyság-regény vizsgálata, hiszen ez a határ menti kisváros, Hont vármegye egykori székhelye a szlovák és a szlovákiai magyar irodalom nem egy alkotásában kardinális szerepet játszik, például Ladislav Ballek Palánk-regényeiben (*A segéd. Könyv Palánkról*, 1977), *Akácok. Második könyv Palánkról* (1981), Grendel Lajos New Hont-trilógiájában, Hunčík Péter *Határeset* című regényében stb. A belső transzkulturális viszonyok magas színvonalú színre

vitele figyelhető meg Száz Pál *Fűje sarjad mezőknek* (2017) című phytolegendáriumában is.

A kontextus elvének következetes alkalmazása a szlovákiai magyar irodalom fogalmának jótékony „szétíródását” eredményezi, aminek eredményeképpen megsokszorozódnak potenciális jelentéslehetőségei, és olyan, nem várt, új dimenziókat nyerhet maga a fogalom, amelyre eddigi története során nem tett, nem tehetett szert. A legkülönbébb elméleti bázisok aktiválása, valamint a fogalom egyéni identitástörténetekbe való bevonása magának a transzkulturalizmusnak is egyik fontos stratégiája, hiszen a folyamatos mozgás, a dinamika, a transzgresszió, a határokon való áthatolás lehetőségeiből építkezik.

Befejezés

Különbéle elméleti keretek egymásra kopírozása, egymásban mozgatása, kapcsolódási pontjainak keresése azért is tűnik célszerű eljárásnak a kortárs irodalomtudomány számára, mert gyakran nem várt eredményeket hozhat létre, további kutatások inspirációjául szolgálva. A fenti vázlat minden pontját önálló tanulmányként lehetne kifejteni, olyan stratégia mentén, amely a szlovákiai magyar irodalmat a transzkulturalizmus szótára és értelmezésajánlatai mentén vizsgálja, és keres kapcsolatokat szerző, szöveg, olvasó és kontextus között. Egyrészt a kisebbségi irodalom kutatása profitálhatna ebből, másrészt maga is így válhatna kiindulópontjává olyan kutatásoknak, amelyekre szerzői, nyelvi, olvasói és kontextuális sajátosságai predestinálják.

Irodalom

- ALABÁN Ferenc, *A valóság irodalmi motívumai (Tanulmányok a szlovákiai magyar irodalomról I.) – Literárne motívy skutočnosti (Štúdie o maďarskej literatúre na Slovensku I.)*, Komárom – Komárno: Selye János Egyetem, Tanárképző Kar – Univerzita J. Selyeho, Pedagogická fakulta, 2017.
- CSEHY Zoltán, „Nem jártunk a szavak közé, mert féltünk a szavaktól”. *Antológiaszerkesztési elvek és önláttatási stratégiák kisebbségi kontextusban I. (1920–1930) = Nova Posoniensia. A pozsonyi magyar tanszék évkönyve – Zborník Katedry maďarského jazyka a literatúry FF UK*, szerk. MISAD Katalin – CSEHY Zoltán, Pozsony: Szenczi Molnár Albert Egyesület – Kalligram Kiadó, 2011, 127–166.
- CSEHY Zoltán, „Kis életem körül szeges palánk”. *Antológiaszerkesztési elvek és önláttatási stratégiák kisebbségi kontextusban II. (1930–1937) = Nova Posoniensia II. A pozsonyi magyar tanszék évkönyve – Zborník Katedry maďarského jazyka a literatúry*, MISAD Katalin – CSEHY Zoltán, Pozsony: Szenczi Molnár Albert Egyesület – Kalligram Kiadó, 249–288.
- CSEHY Zoltán, *Arc, arcrongálás, maszkos játék (Az ún. szlovákiai magyar irodalom nyelveiről – vázlat) = Nova Posoniensia VI., A pozsonyi magyar tanszék évkönyve – Zborník Katedry maďarského jazyka a literatúry*, szerk. MISAD Katalin – CSEHY Zoltán, Pozsony, FiF UK – Szenczi Molnár Albert Egyesület, 2016, 166–190.
- DAGNINO, Arianna, *Transcultural Writers and Novels in the Age of Global Mobility*, West Lafayette, Indiana: Purdue University Press, 2015.
- DALLENBACH, Lucien, *A német kutatás időszerűsége*, ford. G. GAÁL Zsuzsanna Helikon, 1980/1–2., 129–131.
- 22 JABLONCZAY Tímea, *Transznacionalizmus a gyakorlatban: migrációs praxisok a könyvek, az írásmódok, a műfajok és a fordítási stratégiák geográfiájában*, Helikon, 2015/2., 137–156.
- NÉMETH Zoltán, *Az identitás és kánon problematikája a szlovákiai magyar irodalomban = Uő, A bevégezhetetlen feladat. Bevezetés a „szlovákiai magyar” irodalom olvasásába*, Dunaszerdahely: NAP Kiadó, 2005, 24–34.
- NÉMETH Zoltán, *A kisebbségi irodalom provokációja = Kortárs magyar kisebbségi irodalmak. Posztkolonializmus, gender studies, littérature mineure. A VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus szekcielőadása (Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27.)*, szerk. BALÁZS Imre József, Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó – Bolyai Társaság, 2013, 16–24.
- NÉMETH Zoltán – ROGUSKA, Magdalena (szerk.), *Transzkulturalizmus és bilingvizmus az irodalomban – Transzkulturalizmus a bilingvizmus v literatúre*, Nyitra: NyKFE, 2018.
- NÉMETH – ROGUSKA, Magdalena (szerk.), *Transzkulturalizmus és bilingvizmus a közép-európai irodalmakban – Transzkulturalizmus a bilingvizmus v literatúrach strednej Európy*, Nyitra: NyKFE, 2018.
- PETRES CSIZMADIA Gabriella, „A kétnyelvűség komplikációi”. *Mila Haugová Zrkadlo dovnútra (Belső tükör) c. önéletrajzról = Transzkulturalizmus és bilingvizmus az irodalomban – Transzkulturalizmus a bilingvizmus v literatúre*, szerk. NÉMETH Zoltán – Magdalena ROGUSKA, Nyitra: NyKFE, 2018, 165–174.
- PETRES CSIZMADIA Gabriella, „Hijábo beszill így vagy úgy a embér, akkor is csak a magájét mongya.” *Száz Pál Fűje sarjad mezőknek című műve nyelvhasználatáról = Transzkulturalizmus és bilingvizmus a közép-európai irodalmakban – Transzkulturalizmus a bilingvizmus v literatúrach strednej Európy*, szerk. NÉMETH Zoltán – Magdalena ROGUSKA, Nyitra: NyKFE, 2018, 85–94.
- THOMKA Beáta, *Regénytapasztalat. Korélmény, hovatarozás, nyelvváltás*, Budapest: Kijárat, 2018.

- N. TÓTH Anikó, *Tér határolta tudat. Marakéš és Jasná Horka a mítosz és valóság határán*, Irodalmi Szemle, 2017/6., 33–44.
- N. TÓTH Anikó, *Pluricentrikus nyelv és transzkulturális jelenségek Norbert György Klára című regényében = Transzkulturalizmus és bilingvizmus a közép-európai irodalmakban – Transzkulturalizmus a bilingvizmus v literatúrach strednej Európy*, szerk. NÉMETH Zoltán – Magdalena ROGUSKA, Nyitra: NyKFE, 2018, 73–84.
- WELSCH, Wolfgang, *Transculturality – the Puzzling Form of Cultures Today = Spaces of Culture: City, Nation, World*, szerk. Mike FEATHERSTONE – Scott LASH, London: Sage, 1999, 194–213.

Levels of Transculturalism and Bilingualism in Hungarian Literature in Slovakia

Abstract: The phenomenon of transculturalism is capable of activating and generating meanings on various spaces, levels and layers of literature. The study discusses different levels of transculturalism through some authors and texts in Slovakian Hungarian literature, along with transcultural authorial identity, transcultural meaning-making machinery of texts, transcultural practices of the social context, and transcultural directions and gaps in reception. The purpose of the paper is to classify some of transcultural phenomena and to unravel the conceptual and interpretative levels.

Keywords: transculturalism, bilingualism, Hungarian literature in Slovakia, reinterpretation

Németh Zoltán,
Varsói Egyetem, Magyar Tanszék,
Dobra 55, 00-312 Warszawa,
nemetx@gmail.com

Az utazás mint életforma

Az emigráns Kerényi Károly útinaplói

Absztrakt. Kerényi Károly ókortudós, vallástörténész 1943-ban hagyta el Magyarországot. A háború után őt ért támadások végképp elzárták az útját a hazatelepítése előtt, így élete végéig Svájcban maradt, s további műveit németül írta (tudományos publikációit korábban is a kétnyelvűség jellemezte). A tanulmány Kerényi szépirodalmi igényrel megírt úti feljegyzéseit elemzi, az Unwillkürliche Kunstreisen. Fahrten in alten Europa 1952–53 és a Tage- und Wanderbücher 1953–1960 című köteteket. A szerző Kerényi szövegeit egyrészt az utazás szerepe, életformává válása, az emigráció mitizálódása felől, másrészt az emlékezet, nyelv és identitás összefüggései felől vizsgálja.

Három bronzszobor fekszik a pireuszi múzeum padlóján, még csak félig-meddig letisztogatva, szép arcukon látszódnak a föld nyomai. A szobrokat néző Kerényi Károly szerint úgy fekszenek ott, mint a gondosan felöltöztetett halottak, akik épp most kelnek életre: a szemük már nyitva, s hamarosan felénk nyújtják a kezüket is – a látogatóknak más dolguk sincs, mint hogy segítsenek nekik felállni.¹ Itáliai és görögországi tanulmányútjai során Kerényi számos ilyen újjáéledésnek tanúja, illetve katalizátora, a műalkotások kézzelfogható valóságából kiinduló, az antik vallástörténetet a régészet és művészettörténet tárgyi világának tükrében láttató tanulmányai és esszéi pedig az antikvitás életre keltésének bizonyítékai.

Az emigráns Kerényi Károly állandó határátlépésben volt, nyelvek, országok, kultúrák között utazott. A világhírű ókortudós, vallástörténész 1943-ban hagyta el Magyarországot. A háború után őt ért támadások végképp elzárták az utat a hazatelepítése előtt,² így élete végéig Svájcban maradt, s további műveit (kevés kivételtől eltekintve) németül írta (tudományos publikációit korábban is a kétnyelvűség jellemezte). Írásom nem Kerényi tudományos műveit, hanem szépirodalmi igényrel megírt úti feljegyzéseit és naplóit elemzi,

---

1 Kerényi Károly *Griechische Grundbegriffe* című esszéje alapján. Idézi: Margot SCHMIDT, *Vom faltenreichen Mantel, an einem Knopf genäht, und vom Lob des Konkreten. Zum Verhältnis Karl Kerényis zu Zeugnissen der antiken Kunst = Neuhumanismus und Anthropologie des griechischen Mythos. Karl Kerényi im europäischen Kontext des 20. Jahrhunderts*, Renate SCHLESIER, – Roberto Sanchiño MARTÍNEZ, (eds.), Locarno: Rezzonico Editore, 2006, 84.

2 Kerényi koncepció perre hasonlító, magyarországi ellehetetlenítésének megdöbentő történetét az *Egy halálhír. Kerényi és Magyarország, 1943–1948* című tanulmány foglalja össze: SZILÁGYI János György, *Szirányzene. Ókortudományi tanulmányok*, Budapest: Osiris, 2005, 415–424.

az 1950-es, '60-as évekből.³ Egy nagyon széles látókörű, sokoldalú tudós szövegeiről van szó, aki kora legnagyobb tudósaival, íróival volt kapcsolatban (Thomas Mann, Martin Buber, Carl Gustav Jung, Herman Hesse).⁴ A kortárs irodalom jelenségei iránt is érzékeny volt, s arra törekedett, hogy tudományos szövegei is kapjanak bizonyos irodalmi jelleget. A témához két irányból közelítek: egyrészt az utazás szerepe, életformává válása, az emigráció mitizálódása felől, másrészt az emlékezet, nyelv és identitás összefüggéseit vizsgálva. Kerényi mítoszfeldolgozásától, antikvitáshoz való viszonyulásától természetesen nem elválaszthatók ezek a kérdések, hiszen ő egész Európában Görögország kisugárzását látta: „Europa, ein erweitertes Griechenland, Götterland” (Európa, egy kiterjesztett Görögország, az istenek földje) – írja útleírásainak első kötetében.⁵

Utazás, otthon, emigráció

Kerényi egyik leghíresebb esszéjében⁶ a nietzschei apollóni–dionüszoszi világgép dualizmusát továbbfejlesztve egy harmadik lelki realitást emelt ki, a hermészt,⁷ mellyel – írásaiból ítélve – az ő lelki alkata is rokonítható. Kerényi szerint „az Ilias hérióikus világa jóval kevésbé Hermés világa, mint az utazás eposzáé, az Odysseiáé”.⁸ Kerényi megkülönbözteti a vándort és az utazót, hangsúlyozva, hogy Hermész az utazó védelmezője, nem a földhözragadottabb vándoré. „Az utazó állapota ezzel szemben a lebegés. A többiek, a mélyebben gyökerezettek, sőt a vándor szemében is úgy tűnik, mintha folyton menekülne. Valóban, mindenkitől elszökőben van, önmagától is. [...] Csaknem feloldódik az úton-levésben, de soha egy emberi közösségben, amely megkötné.”⁹ Ez a Hermész által védelmezett utazóról írt jellemzés akár önvallomásként is olvasható. Egy úti feljegyzésben felidézi barátja elmélkedé-

26

3 Karl KERÉNYI, *Unwillkürliche Kunstreisen. Fahrten in alten Europa 1952–53*, Zürich: Rhein-Verlag, 1954. és Karl KERÉNYI, *Tage- und Wanderbücher 1953–1960*, München–Wien: Langen Müller, 1969.

4 A felsoroltakkal rendszeres kapcsolatokat ápolt, de Bonnban (ahol 1955-ben előadásokat tartott az egyetemen) találkozott pl. Heideggerrel is. Egy holland könyvkiadó 100 éves fennállásának ünnepségén Kerényi képviselte a német kultúrterületet (KERÉNYI, *Unwillkürliche Kunstreisen*, 54.), olyan rangos előadók mellett, mint az Angliát képviselő Toynbee vagy a Franciaországot képviselő Camus.

5 KERÉNYI, *Unwillkürliche Kunstreisen*, 54., 10.

6 KERÉNYI Károly, *Hermész, a lélekvezető. Az élet férfi eredetének mitológémája*, ford. TATÁR György, Budapest: Európa, 1984.

7 Lackó Miklós szerint „a Hermész-alakban rejlő lehetőségekre talán a legjobban Thomas Mann hívta fel Kerényi figyelmét, az író ezt a görög istenalakot érezte különösen közelállónak saját egyéniségéhez. Később Kerényi, a Hermés-mitológémával való beható foglalkozás után, úgy nyilatkozott, hogy munkássága egyik legeredetibb részének azt tartja, hogy a már Nietzsche által megalkotott két nagy princípium, Apollon és Dionysos mellé harmadiknak Hermést állította.” LACKÓ Miklós, *Előszó* = KERÉNYI Károly – THOMAS MANN: *Beszélgetések levélben*. Budapest: Gondolat, 1988, 10.

8 KERÉNYI, *Hermész, a lélekvezető*, 10–11.

9 *Uo.*, 19.

sét a német Wandererről és annak állítólagos magyar megfelelőjéről, a bujdosóról: Kerényi hangsúlyozza, hogy ő nem érzi magát bujdosónak, ő inkább hermészi utazó.¹⁰

Az ötvenes években Zürichben megjelent útleírása előszavában Kerényi arról vall, hogy az utazás számára életformává vált: ez nemcsak természetes hajlamaiból adódott, hanem külső kényszerből is.¹¹ Kezdetben a harmincas évek Magyarországának nemzeti bezártságából menekült kutatásai helyszíneire, elsősorban Görögországba és Itáliába. Utal arra, hogyan ingázott a harmincas évek elején Budapest és Pécs között, kiemelve a Pécs környéki táj délies jellegét, mely számára a Görögországhoz kötődést erősíti.¹² Kerényi utolsó magyarországi éveit egy utazóélet előkészületeiként értékeli, s két tendenciát nevez meg, melyek az utazás polgári felfogásától való eltéréshez vezettek: a nemzeti műveltség-horizont szűkösnek bizonyuló korlátait és a veszélyeztetett európai értékek utáni vágyakozást.

Magyarországon a harmincas években¹³ Kerényi szemben állt a magyar-célú klasszika-filológia programjával, azt a nézetet képviselve, hogy az ókortudomány „soha nem állhat teljesen a nacionalizmus oldalára, mert a hagyaték, amelyet őriz és gondoz, közös tulajdona az európai kultúrának”¹⁴. Ebből kifolyólag Kerényi nem kapott helyet a magyar ókortudomány hivatalos irányítói között (nem szerkesztette tovább az Egyetemes Philológiai Közlönyt, s tanárként Budapestről, a központból a pécsi egyetemre került).¹⁵ Ez azonban nem jelentette azt, hogy a magyar sajátosságoktól, a speciálisan magyar fel-

10 KERÉNYI, *Unwillkürliche Kunstreisen*, 65.

11 *Uo.*, 9–14.

12 Kerényi pécsi korszakáról Havasréti József értekezett. Megállapítja, hogy „Kerényi mintha óvakodott volna attól, hogy a »mediterrán« Pécs kérdéséről nyilatkozzon; egyetlen, tartalmi szempontból pécsi vonatkozású írásában, az 1938/39-es tanévnnyitő beszédében sem esik ilyesmiről szó” HAVASRÉTI József, *Kerényi Károly és a „délnek fordult” magyar világ*, Magyar Lettre Internationale, 76, 2010, 14. Némileg más kép alakul ki, ha Kerényi későbbi, emigrációban írt visszaemlékezéseit is számba vesszük. Útinaplója előszavában van pl. ennek egy költői kifejeződése: „Eine um so größere Unruhe ergriff mich damals, je mehr ich ansässig werden sollte als Inhaber meines ersten Lehrstuhls, an einer Universität in der Nähe von Ungarns Südgrenze, wo die Kastanien am Abhang des Mecsek reif werden und wo sich der Blick von dem Weinberg, den ich jede Woche drei Tage lang in der Semesterzeit bewohnte, in der offenen Ferne des nach Griechenland hinziehenden Südens verlor.“ KERÉNYI, *Unwillkürliche Kunstreisen*, 9. (‘Annál nagyobb nyugtalanság fogott el, minél inkább le kellett volna telepednem első tanszéki megbízatásom helyén, egy Magyarország déli határához közeli egyetemen, ahol a Mecsek lejtőjén értek a gesztenyék, s ahol a tekintet a szőlőshegyről, melyen a szemeszter folyamán hetente három napot laktam, a Görögországig húzódó dél nyitott távolába révedt.’)

13 A magyar ókortudománynak a harmincas években betölt szerepét a filológia alakulásának, változásainak tágabb ívű történetébe helyezve foglalja össze: SZILÁGYI, *Szirénzene*, 489–518.

14 *Uo.*, 506.

15 Szilágyi szerint ennek pozitív hozadéka volt, hogy Kerényi kilépve a belterjességből a „forrongásban lévő magyar szellemi élet szélesebb köreivel” keresett kapcsolatot (SZILÁGYI, *Szirénzene*, 512.).

adatoktól elzárkózott volna. „...ha nem vagytok légtömbömben a magyar hemiszféra, hidegfényű magányos bolygóvá dobódom el, valahová nyugat felé, de sajnos, azt hiszem, csak bukdácsoló fél-bolygóvá, mert egész, az csak mindazzal együtt lehetek, amit szeretek.” – írja Gulyás Pálnak 1939-ben,¹⁶ barátaira, Gulyásra és Németh Lászlóra, a Válasz körére célozva, feltehetőleg a későbbi emigráció elkerülhetetlenségének előérzetében. Szilágyi hangsúlyozza, hogy ez „nem a hozzáillő szerep volt”, s az egyetértés csak rövid ideig tartott, „Németh László a *Kisebbségben* magyarságba zárkózása felé tartott, Kerényi a sajátos magyar feladatot – éppen mint ókortudományi feladatot – is mind tisztábban az egyetemesre tekintésben látta”.¹⁷ 1934-ben íródott, Ókortudomány című esszéjében például azt hangsúlyozta, hogy „a magyar lényeg önmagára-ismerését a görög lényeggel való találkozásától és egyedül ettől várhatjuk”.¹⁸

Mikor 1947-ben, célzott ellehetetlenítése után végleg elhagyta Magyarországot, „száműzöttnek érezte magát – teljes joggal”¹⁹, s bár „természetesnek tartotta magyarságát, de érthető sértődöttséggel nem lépett a szovjet megszállás alatti Magyarország földjére”.²⁰ Egy rövid baseli megbízatástól eltekintve emigrációja idején nem volt egyetemi tanári állása, ösztöndíjakból, előadások tartásából, írásaiból élt, s ennek az életmódnak a velejárója volt az állandó utazás. Szilágyi szerint az utazó Kerényit csak az antik tájat érdekelték: „Középkorosi kora óta járta be rendszeresen a két klasszikus kultúra színhelyeit gyalog vagy Görögországban számárháton; a nyári hónapok elmaradhatatlan programja volt ez, és írásaiban nem egyszer közvetlenül is megörökítette így szerzett élményeit (más tájak azonban nem érdekelték; »minek menjek Amerikába, ha Görögországban van még olyan út vagy ösvény, amelyet nem ismerek« – mondta egyszer régész barátjának”.²¹ Kerényi útinaplói ennek némileg ellentmondanak, s azt bizonyítják, hogy számos más táj felé is érdeklődéssel fordult, igaz, hogy kizárólag Európán belül (az Amerika–Görögország szembeállítás tehát áttételesen Amerika és Európa szembeállítását jelenti).

Kerényi akkor is görög módra látja maga körül a világot, ha történetesen nem Görögországban van. Saját életfázisait is a görögországi utak függvényében különíti el: a második világháború időszaka számára a Görögországtól távol töltött éveket jelenti, a háború utáni első etruszk útja pedig az elmaradt görögországi utazást hivatott pótolni.²² Asconába visszaköltözésük idején a tájat görög mitológiai tájként érzékeli. Az 1954. november 11-én kelt naplóbejegyzés írója a ház előtti fa gyümölcsseit a Heszperiszek almáinak látja: „Das

16 LISZTÓCZKY László, *Adj ideákat az időnek! Kerényi Károly és Gulyás Pál barátságának dokumentumai*, Budapest: Kráter, 1989, 32–33.

17 SZILÁGYI, *Szirénzene*, 513.

18 KERÉNYI Károly, *Halhatatlanság és Apollón-vallás. Ókortudományi tanulmányok 1918–1943*, sajtó alá rendezte KOMORÓCZY Géza és SZILÁGYI János György, Budapest: Magvető, 1984, 160.

19 SZILÁGYI János György, *A tenger fölött. Írások ókori görög és itáliai kultúrákról*. Budapest: Gondolat, 2011, 310.

20 *Uo.*, 311.

21 *Uo.*, 312.

22 KERÉNYI, *Unwillkürliche Kunstreisen*, 16.

Locarneser Ende des Sees war schon sichtbar, dank dem Herbst, als wir einzogen, und die Hesperidenäpfel der Khakibäume vor dem Haus schon völlig befreit: nur Glut, ohne Blätter, die pflanzliche Sonnenmythologie."²³ ('Mikor beköltöztünk, az ősznek köszönhetően már látszódott a tó locarnói része, s a ház előtti datolyaszilvafa Heszperida-almái teljesen felszabadultak: csak ragyogás, levelek nélkül, növényi napmitológia.')

Maga az emigráció is mitikus témaként jelenik meg Kerényi előtt: Héraklész mítoszától, a keirüeneiai szarvastól jut el elmékedéseiben a csodaszarvasig, egy korábbi, először magyarul megjelent tanulmánya tárgyáig. Most a csodaszarvasmítosz lényegében az emigrációt látja meg: „Der Sinn ist »das andere Land« [...]. Auswandern ist: durch den Tod gehen, um das Andere zu finden, wo man gleichfalls heimisch ist. Also doch nicht das »Ganzandere!«"²⁴ ('Az értelme »a másik föld« [...]. Kivándorolni annyi: átmenni a halálon, hogy megtaláljuk azt a mást, ahol az ember ugyanolyan otthonosan érzi magát. Tehát nem az »egészenmást«.') A kivándorlásban tehát nem a riasztó idegenséget, hanem a másikkal való találkozás pozitív energiáit érzi meg. Az otthonosnak érzett *másik* megtalálása előtt azonban a kivándorló átmegy a halálon: eltörlődik múltja, lecserélődik előző énje, kikopik a használatból otthoni, korábban elsődleges nyelve. Az otthonosnak érzett másik megtalálása mintegy a halálból szabadulás, a túlélés egyetlen lehetősége.

Egy-egy hangulatot befolyásoló jelenség, egy-egy emlék felbukkanása az otthonosság érzését növeli az emigránsban. A zürichi harangok pl. az otthon atmoszféráját jelentik számára.²⁵ A feljegyzések folyamatosan összefüggésben vannak Kerényi korábbi vagy éppen útközben íródó tanulmányaival. Mivel az utazások során általában a munkáihoz gyűjt anyagokat és inspirációt, illetve előadásokat tart, s ez a típusú munka nyáron sem telik le, Kerényi hangsúlyozza, hogy számára nincs vakáció (Ferien), csak egyfajta vakációs hangulat (Ferienstimmung): ilyenkor egy időre elfelejti az utazás tulajdonképpeni célját.²⁶

Emlék, nyelv, identitás

Halbwachs hangsúlyozza, hogy nem azért felejtünk el valamit, mert „egyre nő a távolság múltunk adott periódusa és a jelen között, hanem azért is, mert nem ugyanazok az emberek vesznek körül bennünket”.²⁷ Az emlékek felidézését nemcsak az emberek, hanem általában a megszokott keretek segítik: az emlék és annak közege között Halbwachs szerint olyan viszony alakul ki, mint egy ráma és egy festmény között.²⁸ Az emigráns Kerényi úti feljegyzéseiben és naplóiban az emlékek felbukkanása többször kötődik az aznapi beszélgetésekhez, a kommunikációs helyzet változásaihoz, még gyakoribb azonban, hogy egyes emlékképek a tájak és az érzéki benyomások hatására kerülnek

23 KERÉNYI, *Tage- und Wanderbücher*, 76.

24 *Uo.*, 166.

25 KERÉNYI, *Unwillkürliche Kunstreisen*, 79.

26 *Uo.*, 126.

27 Maurice HALBWACHS, *Az emlékezet társadalmi keretei*, ford. SUJTÓ László, Budapest: Atlantisz, 2018, 38.

28 *Uo.*, 132.

előtérbe. Az emlékek rétegződésének megfigyelése ezeknek a feljegyzéseknek egyik fontos eleme.

Itáliai utazásai során gyakran eszébe jut Szerb Antal, akivel korábban együtt is jártak azokon a tájakon. Assisiben a temetőben pl. a fülemülék hangja Anagnira és a Szerbet inspiráló közös útjukra emlékezteti: „Unzählig die Nachtigallen, wie in Anagni in jener Nacht, in der vielleicht der »Reisende und der Mond« von Szerb entstand.”²⁹ (’Számptalan fülemüle, mint Anagniban azon az éjszakán, amikor talán Szerb Utas és holdvilága megszületett.’) Mikor Anagniba, Ferentinóba, Alatriba és Segnibe látogat, kirándulását gondolatban Szerb Antal emlékének szenteli.³⁰ Urbinóban is 1934-es útja jut eszébe, mikor Szerb Antallal járt itt, s Szerb az akadémikus pátoszt parodizálva írt be a vendégnövénybe.³¹ San Marino tornyai is a meggyilkolt barátira emlékeztetik.³²

Természeti jelenségekről, növényekről, állatokról gyakran eszébe jut a gyerekkora (pl. a pávákat kedvelő nagyapja³³). Nagyapja természet- és földközelsége az önelemző és visszaemlékező bejegyzések szerint segített kialakítani azt az érzéki filológiát („sinnliche Philologie”³⁴), mely Kerényi tudományos gondolkodásának alapja lett. Ennek lényege, hogy a konkrét, megfogható valóság a szellemi nüanszok megértésének előfeltétele. Ezt hiányolja a korrektúra olvasásakor Görög mitológiája második részének angol fordításából. Panaszodik, hogy a *The Heroes* számos félrefordítást tartalmaz, pl. az iszthmoszi Saumweg (hegyi ösvény) helyett az angolban swampy path (mocsaras ösvény) áll.³⁵ A fordító Kerényi szerint vak a konkrétumok – de vak a szellemi nüanszok iránt is („Blind für das Konkrete – blind aber auch für die geistige Nuance.”³⁶). Meg kell találni a témához illő „belső nyelvet”, melyet úgy lehet elérni, ha hagyjuk megszólalni magát az antik anyagot: „Es ist die Frage der »inneren Sprache«, die durch das Redenlassen des antiken Stoffes erreichen sollte.”³⁷

30

Egy hazai táj emléke olykor a nyelvi megformálással annyira egybefonódott, hogy egy-egy elem a német nyelvű mondaton belül is magyarul szerepel: „...an den Flößchen csupa Aranka-rétek wie vor 25 Jahren in den heimatischen Bergen”.³⁸ A német szövegbe beékelte magyar szavakkal meséli el Kerényi azt is, hogyan sütötte Gurahoncon a nagyapja nagy adagokban a kenyereket (12 db 3–5 kilós kenyeret), melyeket a havasi románok, a „mócok” vettek meg (a szó magyarul szerepel a német szövegben³⁹).

A konkrét tapasztalatokat alátámaszthatják a találó irodalmi megfogalmazások, végső soron tehát egy-egy nyelvi forma, egy-egy irodalmi kifejezés vál-

29 KERÉNYI, *Unwillkürliche Kunstreisen*, 17.

30 *Uo.*, 72.

31 *Uo.*, 133.

32 *Uo.*, 136.

33 KERÉNYI, *Tage- und Wanderbücher*, 184.

34 *Uo.*, 278.

35 *Uo.*, 283.

36 *Uo.*, 283.

37 *Uo.*, 283.

38 *Uo.*, 422.

39 *Uo.*, 277.

hat összekötő kapocsá emlékek és tapasztalat között. Goethe egy sajátos kifejezése, az eső utáni friss zöldre, az élet megújult erejére vonatkozó „es grunelt”⁴⁰ egy svájci tapasztalatot köt össze egy magyarországi emlékkal. Az 1953. július 13-ára keltezett bejegyzés szerint a naplóiíró Zollikonban ugyanazt a „pára-zöld”-et⁴¹ érzékeli, mint annak idején Budapesten, mikor a hegyről jövet a Faust égei jelenetéről szóló előadását indult megtartani.⁴²

Utazás közben gyakori a megszokott keretektől való eltávolodás, tulajdonképpen a szinte állandó úton levés révén nem is alakul ki egy otthoninak, kiindulási pontnak tekinthető alapstruktúra, melyhez képes az utazás kimozdulást, változást jelentene. A legstabilabbnak tűnő elem a szövegekben leggyakrabban használt német nyelv, mely Kerényi tudományos kutatásainak, tanulmányainak, monográfiáinak is alapnyelve az emigráció idején. Kerényi számára az írás (nemcsak az egyértelműen szépirodalomnak tekinthető naplóké, hanem a tudomány és művészet határán álló tanulmányoké is) önmegvalósítás, s ehhez a legfontosabb számára a saját nyelv megtalálása. A nyelvkeresés különösen kiéleződik azáltal, hogy nem az anyanyelvén, hanem egy tanult nyelven ír: „mein Deutsch [...] sollte erst geschaffen werden” írja.⁴³ A tanult nyelven írás kérdése Kerényi és Thomas Mann levelezésében is felmerül. Mann barátian figyelmezteti Kerényit egyik korábban küldött tanulmányának a tárgy magas méltóságához nem illő stilisztikai hibáira: „éppen itt, a nyelv vonatkozásában, amely végül is nem anyanyelve Önnek (amit Ön könnyűszerrel feledtet), kérem, legyen mindenkor éber és óvatos, és faggassa ki szigorúan költői lelkiismeretét”.⁴⁴ Válaszlevelében Kerényi elismeri, hogy a szóban forgó, Bachofenről írt szövege „nyelvileg különösen tökéletlen írás”, s hozzáfűz egy vallomást arról, hogyan állt ellen a kezdeti időkben magyarsága a németnek: „mintha magyarságom akkor, amikor ez íródott, német nyelvű olvasóknak és hallgatóknak való teljes kiszolgáltatottságom első idejében, abban a paradox kényszerhelyzetben, amelybe jósorsom vezérelt, rendkívül erősen ellenállt volna az egyébként már oly sok, igen bensőséges szellemi élménytől meghitté vált nyelvnek”.⁴⁵ Arról is vall, hogy az iskolában is nehezebbre esett a latin után németet tanulnia, s mindaddig rossz jegye is volt németből, míg kényszernek érezte ennek a nyelvnek a tanulását. „Csak akkor lett az enyém,

40 A Goethe-szótár szerint az *es grunelt* színesztéziás kifejezése egy gyógyulási, átváltozási, megújulási folyamatnak: az eső után felfrissült zöldtől, az élet vegetatív megújulásától illatozni. *Goethe-Wörterbuch*. http://woerterbuchnetz.de/GWB/call_wbgui_py_from_form?sigle=GWB&lemid=JG05320&hitlist=&patternlist=&mode=Vernetzung (Letöltve: 2019. 7. 31.)

41 A szó előfordul pl. a Faustban, II. rész, 8266. sor. Kálnoky László fordításában: „s párás növényillat; be kellemes!” GOETHE, *Faust*, ford. JÉKELY Zoltán, KÁLNOKY László, Budapest: Európa, 1992, 312. Márton László fordításában: „Milyen jó illat! Mennyi pára-zöld!” GOETHE, Johann Wolfgang, *Faust*, ford. és a magyarázatokat írta MÁRTON László, Budapest: Pesti Kalligram, 2016, 308.

42 KERÉNYI, *Unwillkürliche Kunstreisen*, 97.

43 *Uo.*, 94.

44 KERÉNYI Károly – THOMAS MANN, *Beszélgetések levélben*, ford. DOROMBY Károly, PETROLAY Margit, SOLTÉSZ Gáspár, SZONDI Béla, Budapest: Gondolat, 1989, 133.

45 *Uo.*, 135.

amikor szabad szellemi kalanddá vált a számomra”.⁴⁶ Hangsúlyozza, hogy Thomas Mann figyelmeztetését nem tekinti kioktatásnak, „hacsak nem apollóninak”⁴⁷ – ilyeneket sajnos saját tudománya mestereitől nem nagyon kapott. Kerényinek nem egyszer barátai segítettek németül írt szövegei stilisztikai kicsiszolásában, köztük Hermann Hesse és felesége, a görögrajongó, Kerényi szemináriumain rendszeresen részt vevő Ninon Hesse.⁴⁸

A különböző helyszíneken született úti feljegyzéseket a saját célra kialakított német nyelv tartja össze, s az alapmintázatból szimptomatikusan ütköznek ki azok a nyelvváltások, melyekhez nem elég a keretek megváltozása, hanem érzelmi megindultságra is szükség van. A német alapszövegbe olykor-olykor bekerült más nyelvű kifejezések, mondatok, bekezdések többnyire utazása környezetéből vagy olvasmányjaiból adódnak. A nyelveket nem egyszer egy bekezdésen belül is váltogatja.⁴⁹ A szerkesztői koncepcióba ez a többnyelvűség nyilván beleillett, az idegen nyelvű részek német fordítását a kötet végén lévő jegyzetek tartalmazzák.

Mikor 1959-ben, 12 év után először tart magyarul előadást, történetesen az olasz Alpokban, öntudatlanul magyarul ír be a naplójába egy bejegyzést: „A Dolomitok nagy látványa.”⁵⁰ Két nappal később kelt bejegyzésében németül kommentálja ezt az öntudatlan nyelvváltást, melyet az előadás után a fiatalok körében töltött napok otthonosságával magyaráz. Elemi erővel hat rá a Norvégiában, emigránsok körében töltött időszak. 1960-ban kétszer is jár a skandináv országban, mindkét alkalommal magyar tárgyú előadásokat tart, magyar emigránsokkal találkozik (Zichy Nándor, Sulyok Vince, Cs. Szabó László). Ezek nyomán az élmények nyomán megszaporodnak naplójában a magyar bejegyzések. Zichy Nándoréknál a magyar élményhez természetesen kapcsolódik a görög, a grófné görögsége révén.⁵¹ Skandináviából hazautazásakor, a magyarélmény után saját bevallása szerint ugyanolyan elemi erővel és „ugyanolyan irracionálisan” hat rá a Swissair repülőgépében hallott svájci dialektus, mint a magyar beszéd.⁵²

Az ellenkezőre is akad példa. „Seltsamerweise habe ich nicht das Bedürfnis, ungarisch zu schreiben”⁵³ (‘Különös, hogy nincs rá igényem, hogy magyarul írjak’) – jegyzi fel a németországi Burg Kastlban, ahol magyar gimnázium működtött 1958-tól. Kerényi 1960 nyarán jár ott egy magyar diáktáborban lányával, Corneliával, s a magyar puritanizmusról tartott előadást. A nyelvváltás elmaradása ezúttal valószínűleg a lelkesedés hiányából fakad, Kerényi nem tartja a német környezetbe került emigránsokat olyan művelteknek, mint pl. a Skandináviába került magyarokat.

46 Uo., 135.

47 Uo., 136.

48 CZEGLÉDY Anita, *Hermann Hesse – Karl Kerényi: Briefwechsel aus der Nähe = Hermann Hesse und die Moderne. Diskurse zwischen Ästhetik, Ethik und Politik*, Detlef HABERLAND – Géza HORVÁTH (Hg.), Wien: Praesens Verlag, 2013, 198–199.

49 PI. KERÉNYI, *Tage- und Wanderbücher*, 342.

50 Uo., 319.

51 Uo., 342.

52 Uo., 332.

53 Uo., 358.

Rómában 1960 júliusában Németh László feleségével, Ellával találkozik. Ezt követően a római bejegyzések között újra feltűnik egy magyar: hirtelen eszébe jutnak elemi iskolai tanítói nevei (ő maga ezt lánya, Lucia megjelenésével magyarázza, aki maga is tanárnő⁵⁴).

A német nyelv mellett az írásai tárgyához általában lényegileg hozzátartozó latin és görög is mélyen rögződtek benne, nem beszélhetünk tehát az anyanyelv primátusáról. Bár holt nyelvekről van szó, mégis úgy érzi, elevenen élnek benne, elevenebben, mint más filológus kollégáiban.⁵⁵ Ugyanez a vitalitás művei nézőpontjában is megmutatkozik, a legszembetűnőbbben Görög mitológiájában, melyben egy bennszülött szemszögéből meséli el a történeteket. „A »mi« mitológiánknak nevezi, és amikor »mi«-t mond, a régi görögöket érti rajta, szellemi őseit, akik bizonyos mértékig a mi szellemi őseink is” – magyarázza a módszert mitológiája előszavában, hangsúlyozva, hogy ennek a »mi«-elbeszélőnek „ehhez a hagyományhoz személyesen köze van”.⁵⁶

A saját emlékezet meghosszabbításához a régebbi művek olvasása is hozzájárul, ezért is olvas Kerényi utazásai közben előszeretettel régebbi útikönyveket. Görögországban egy 1822-ben írt útinaplót (*Tagebuch einer Reise nach Morea im Jahre 1822*) olvasva úgy érzi, mintha saját emlékei száz évvel korábbra nyúlnának vissza.⁵⁷ A különböző nyelvű olvasmányok, a váltogatva használt nyelvek mintha az énhatárok kitágítását jelentenék. Kerényi horizontja – mely már kiindulási alapjaiban sem nevezhető szűknek – még tovább tágul ezáltal. A német nyelvű olvasmányok a leggyakoribbak, de a szakmája alapját képező latin és ógörög mellett olvas (szépirodalmat vagy szakirodalmat) olaszul, angolul, franciául, újgörögül, svédül, spanyolul. Mintha még mindig az otthoni beszűkültségből menekülne. Rilke francia verseit olvasva megjegyzi: „Es ist eine Flucht aus einer Sprache, nicht in eine andere Sprache, sondern nur in die Atmosphäre einer anderen Sprache.” (’Menekülés ez egy nyelvből, nem egy másik nyelvbe, hanem egy másik nyelv atmoszférájába.’⁵⁸).

Összegzés

Kerényi számára az utazás a hétköznapiak része, írásaiból mégsem hiányzik az útleírások egzotikuma. Bár az érzéki filológiát megalapozó utazás igénye az emigráció, a Magyarországtól való végleges elszakadás előtti időszakára is jellemző, életének utolsó évtizedeiben a megélhetés külső kényszeréből is fakadt. Kerényi írói hajlamai csiszolt stílusú tudományos műveiben, esszéiben is megmutatkoznak, ezeknek, a fontosabb műveknek természetes kiegészítői az 50-es és 60-as években született úti feljegyzések, melyek az emlékezés, az identitás, az emigráns lét kérdéseit az antikvitásban és a mitikus világképben talált fogódzók segítségével válaszolják meg.

54 Uo., 355.

55 KERÉNYI, *Unwillkürliche Kunstreisen*, 94.

56 KERÉNYI Károly, *Görög mitológia. I. Történetek az istenekről és az emberiségről. II. Hérosztörténetek*, ford. KERÉNYI Grácia, Budapest: Gondolat, 1977, 11.

57 KERÉNYI, *Unwillkürliche Kunstreisen*, 31.

58 KERÉNYI, *Tage- und Wanderbücher*, 268.

Irodalom

- CZEGLÉDY Anita, *Hermann Hesse – Karl Kerényi: Briefwechsel aus der Nähe = Hermann Hesse und die Moderne. Diskurse zwischen Ästhetik, Ethik und Politik*, Detlef HABERLAND – Géza HORVÁTH (Hg.), Wien: Praesens Verlag, 2013, 194–208.
- Maurice HALBWACHS, *Az emlékezet társadalmi keretei*, ford. SUJTÓ László, Budapest: Atlantisz, 2018.
- GOETHE, *Faust*, ford. JÉKELY Zoltán, KÁLNOKY László, Budapest: Európa, 1992.
- GOETHE, Johann Wolfgang, *Faust*, ford. és a magyarázatokat írta MÁRTON László, Budapest: Pesti Kalligram, 2016.
- Goethe-Wörterbuch*. http://woerterbuchnetz.de/GWB/call_wbgui_py_from_form?sigle=GWB&lemid=JG05320&hitlist=&patternlist=&mode=Vernetzung (Letöltve: 2019. 7. 31.)
- HAVASRÉTI József, *Kerényi Károly és a „délnek fordult” magyar világ*, Magyar Lettre Internationale, 76, 2010, 14–15.
- Karl KERÉNYI, *Unwillkürliche Kunstreisen. Fahrten in alten Europa 1952–53*, Zürich: Rhein-Verlag, 1954.
- Karl KERÉNYI, *Tage- und Wanderbücher 1953–1960*, München–Wien: Langen Müller, 1969.
- KERÉNYI Károly, *Görög mitológia. I. Történetek az istenekről és az emberiségről. II. Hérósz történetek*, ford. KERÉNYI Grácia, Budapest: Gondolat, 1977.
- KERÉNYI Károly, *Hermész, a lélekvezető. Az élet férfi eredetének mitológemája*, ford. TATÁR György, Budapest: Európa, 1984.
- KERÉNYI Károly, *Halhatatlanság és Apollón-vallás. Ókortudományi tanulmányok 1918–1943*, sajtó alá rendezte KOMORÓCZY Géza és SZILÁGYI János György, Budapest: Magvető, 1984.
- KERÉNYI Károly – Thomas MANN *Beszélgések levélben*, ford. DOROMBY Károly, PETROLAY Margit, SOLTÉSZ Gáspár, SZONDI Béla, Budapest: Gondolat, 1989.
- LACKÓ Miklós, *Előszó* = KERÉNYI Károly – Thomas MANN: *Beszélgések levélben*. Budapest: Gondolat, 1988, 7–21.
- LISZTÓCZKY László, *Adj ideákat az időnek! Kerényi Károly és Gulyás Pál barátságának dokumentumai*, Budapest: Kráter, 1989.
- Margot SCHMIDT, *Vom faltenreichen Mantel, an einem Knopf genäht, und vom Lob des Konkreten. Zum Verhältnis Karl Kerényis zu Zeugnissen der antiken Kunst = Neuhumanismus und Anthropologie des griechischen Mythos. Karl Kerényi im europäischen Kontext des 20. Jahrhunderts*, Renate SCHLESIER, – Roberto Sanchiño MARTÍNEZ, (eds.), Locarno: Rezzonico Editore, 2006, 83–93.
- SZILÁGYI János György, *Szirénzene. Ókortudományi tanulmányok*, Budapest: Osiris, 2005.
- SZILÁGYI János György, *A tenger fölött. Írások ókori görög és itáliai kultúrákról*, Budapest: Gondolat, 2011.

Travelling as Form of Life. The Travel Diaries of Károly Kerényi

Abstract. Károly Kerényi, the world-famous ancient scholar and historian of religion left Hungary in 1943. This study is focusing on the artistic travel diaries of Kerényi written and published in German in the years of 1950 and 1960 (*Unwillkürliche Kunstreisen*, 1954; *Tage- und Wanderbücher*, 1969). The main themes are: the ancient world as the part of the cultural memory, the role of travelling, the seeking for the lost Europe, the life of Hungarian emigrants in West Europe, the emerging of the Hungarian memories, relics and vestiges, the strong connection between the language and identity.

Keywords: Travelling, Emigration, Károly Kerényi, Greek Mythology

Polgár Anikó,
Comenius Egyetem,
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék,
Gondova 2. 814 99 Bratislava,
polgar2@uniba.sk

A temető heterotópiája

A szarajevói muszlim temetők közép-európai szemszögből

Absztrakt. Jelen tanulmány egy olyan kutatás részeredménye, amely azokat a nem-német nyelvű (tehát kevésbé hegemón) nyelveken, elsősorban magyarul és csehül írt, Bosznia-Hercegovináról szóló heterogén műfajú szövegek halmazát vizsgálta, amelyeket az Osztrák-Magyar Monarchia ideje alatt (1878–1918) írtak. A tanulmány a temető heterotópiáját elemzi, közelebbről, hogy hogyan tekintenek a szarajevói muszlim temetőkre az említett szövegcsoporthoz tartozó leírásai. Ahogy Michel Foucault kiemelte, a heterotópiákat a kultúra konstruálja meg, ennél fogva e leírások többet rögzítenek mint pusztán a tér tapasztalatát: a kulturális idegenséggel, az másikkal való találkozás élményét. Ezzel a hetero-imázssal találkozhatunk Adolf Strausz etnográfiai munkájában és Růžena Svobodová útirajzában is. E leírások komparatív olvasata a hazai szerzők szelf-imázsaival, Ivo Andrić útirajzaival, Husein Tahmišćić cikkével még megragadhatóbbá teszi a kulturális idegenség tapasztalatát.

Bevezetés

Jelen tanulmány bővebb kutatómunka szerény részeredménye kíván lenni.¹ A kutatás olyan szöveghalmazt vizsgált különféle szempontok/megfontolások alapján, amelyek Bosznia-Hercegovináról szólnak, és annak az Osztrák-Magyar Monarchia 1878-as okkupációjától az Első Világháború és a Birodalom széthullásával bezárólag íródtak. E narratív szöveghalmaz nyelvileg is behatárolt: a Monarchia nem-német nyelvű szövegeit vizsgáltam, amelyek kisebb kulturális hegemóniával rendelkeznek, mint a német – elsősorban magyar és cseh forrásokról van szó. A nyelvi lehatárolás kulturális szempontból is releváns: arra voltam kíváncsi, hogy a Monarchia népei, amelyek rendelkeznek az alárendeltség, hatalmi elnyomás történelmi tapasztalatával, amely a nemzetné válás folyamatára is lényegi hatással volt, hogyan tekintenek a Balkán, s szorosabban Bosznia-Hercegovina összetett és szegmentált kultúrájára. Hogy a kulturális idegenséggel, elsősorban az iszlámmal való találkozás elbeszélését milyen folyamatok és hatások determinálják, hogy e szövegek mennyire hasonlíthatók össze mind egymással, mind az adottól különböző társadalmi-kulturális referenciális háttérrel rendelkező szövegekkel – például a nagy nyugati nyelvek valamelyikén írt bosznia-hercegovinai útirajzzal.

A Boszniához, s szorosabban Szarajevóhoz kötődő forrásanyag, amely vizsgálatom tárgyát képezi, meglehetősen heterogén, bár a forma/műfaj tekintetében sok hasonló vonást vélhetünk felfedezni. Találunk köztük útleírást,

---

1 "From Vyšehrad and Visegrád to Višegrad – cultural contacts of Visegrad nations and nations of Bosnia and Herzegovina at the age of Austro-Hungary" (Visegrad Scholarship Program, V4EaP, 51700261, Department of Comparative Literature and Librarianship, Faculty of Philosophy, University of Sarajevo, 3/2018–08/2018)

etnográfiai tanulmányt, elbeszélést, de mindenképp olyan formákról van szó, amelyek lényegileg alkalmasak a másik kultúrával való találkozás elbeszélésére. A formai kérdéseken túl ezeket a narratívákat, amelyek az idegenségtapasztalatról számolnak be, mindenképpen annak a diskurzusnak a kontextusában szükséges vizsgálni, amelybe az adott szöveg illeszkedik, amelyre hivatkozik, egyszóval beépül. Ennek behatóbb vizsgálata által mintegy vízjeleként sejlenek fel az elbeszélést alakító ideológiák, sztereotípiák, kolonizáló, uralmi és felügyeleti mechanizmusok, a politikai beszéd és propaganda nyelve, amely elrendezi a hagyományos, elsősorban Goethe és a német romantika hatása alatt álló költői útirajz zsánerképét (amely mind a cseh, mint magyar irodalom tekintetében kanonikusnak számított). A vágy gépezete az egzotizálás, az orientalizmus retorikus gesztusait termeli, amelyek olyan kulturálisan terhelt fogalmak készletével dolgoznak, mint a „Balkán”, „muzulmán”, „török”, „szláv”, stb.

Ebből fakadóan e szöveghalmaz az imagológiai vizsgálódás lehetőségeinek bőséges választékát kínálja, mivel a komparatív vizsgálat során rengeteg imagémára bukkanhatunk. Vizsgálhatjuk a Monarchia „kis keletén” való találkozást a kulturális idegenséggel olyan jellegzetes, notorikusan visszatérő leírások összevetésével mint a lefátyolozott nők, a vallási ünnepek leírása, a dzsámi vagy a crkva világa, stb. Ezek mind explicit példái vizsgálódásunknak – a következőkben azonban a kulturális találkozásról szóló narratívák tér-élményére fókuszálva ennél áttételesebb elemzést szeretnék végezni. Az érdekel ugyanis, hogy amennyiben a kultúra átszövi, sőt megszervezi a teret, jelentésekkel ruházza fel, lehatárolja és megnyitja, hogyan térbeliesül (spatializálódik) az idegenségtapasztalat, milyen folyamatok vezetnek az otthonosság irányába.

38

Michel Foucault 1967-es *Más terekről* c. esszéjében a heterotópia fogalmát olyan más terek („lieu autre”) jelölésére vezeti be, „melyekben a valós helyszínek, az adott kultúrában megtalálható minden egyéb létező helyszín, egyszerre képviseltetnek, követeltetnek vissza és fordítatnak ki; helyek melyek minden helyen kívül esnek, jóllehet valóságosan behatárolhatók.”²

A heterotópiákat minden esetben a kultúra hozza létre, sőt: minden kultúra létrehoz heterotópiákat.³ A heterotópiák tehát, miként a kultúra is, változatosak és változékonyak: különböző kultúrák különböző heterotópiákat hoznak létre, valamint a kultúra alakulását követve a társadalom történelme során újabb és újabb funkcióval láthatja el a heterotópiákat.

A temető heterotópiája közép-európai szemmel

Foucault a heterotópiák típusainak, eseteinek elemzése során különös figyelmet fordít a temető terére:

„A temető biztosan olyan »más« hely az átlagos kulturális helyekhez képest, mindazonáltal olyan tér, amely kapcsolatban áll a város, a társadalom vagy falu

2 Michel FOUCAULT, *Más terekről–Heterotópiák* [1967], 1984, <http://exindex.hu/index.php?page=3&id=253> Letöltés: 2019.08.31

3 Uo.

minden egyes helyszínének összességével, mivel minden egyénnek, minden családnak vannak hozzátartozói a temetőben.”⁴

A heterotópiák a társadalmi-történeti változások determinálta kultúrtörténettel módosuló funkciójának példajaként hozza fel Foucault azt a felvilágosodás-kori szemléletváltást, amely a temetőket illetően a nyugati kultúra történetében végbement. A középkorban még a civilizáció, az infrastruktúra központi helyét elfoglaló templom köré rendeződő temetők a tizenharmadik század végén elkülönülnek, „a városhatárra költöznek.”⁵

A halál és emlékezet helye szeparálódik, perifériára kerül, a holtak városa egy külön „»másik város«” lesz, a halál pedig, ahogy a nyugati civilizáció halál iránti attitűdjét vizsgáló mentál- és kultúrtörténeti monográfiájában Philippe Ariès kiemeli, individualizálódik.⁶ Vagy ahogy e kultúrtörténeti paradigmára Foucault ironikusan reflektál: a középkori temetők osszuáriumaiban az utolsó személyes vonásukat is elvesztő földi maradványok helyett „a tizenkilencedik század óta van mindnyájunknak jogunk a magunk kis dobozkájához, és benne a magunk kis személyes bomlásához[.]”⁷ Fontos kiemelni Foucault megállapítása kapcsán e nézőpontváltásról, amelyet Ariès részletesen elemez,⁸ hogy kulturálisan mennyire determinált: a nyugati civilizációra érvényes.

Ez a funkcióváltás azonban más kultúrákban nem, vagy nem így ment végbe. A balkáni városok fejlődéstörténetének többségére a nyugat-európai modell nem, vagy csak áttételesen alkalmazható. Szarajevó első muszlim temetői a térség oszmán meghódításakor keletkeztek, a csatában elhunytakat temették ide. Bosznia iszlamizálódásának folyamán pedig a temetők később e hősök, gázik (a hit harcosai) és sehidek (a dzsiháid vértanúi) sírjai és türbéi, valamint a dzsámik *haremjében* (udvarán, kertjében) alakultak.

A szarajevói muszlim köztemetők a város fejlődése folyamán vagy a dzsámik köré összpontosultak (ahogy a keresztény világban a templomok köré), vagy pedig e tiszteltben részesített vértanúk sírjai körül létesültek, s általában a mahalák (városnegyedek) szélén. Többnyire ugyanis a holtak birodalma és az élők világa a balkáni oszmán városokban, ahogy ezt a később tárgyalandó úti beszámolóinkban is látni fogjuk, nincs olyan szigorúan elválasztva mint a nyugat-európai, a felvilágosodás és urbanizálódás után létrejövő modern, városszéli köztemetők esetében.⁹ A kulturális különbözőség egyik markáns

4 Uo.

5 Uo.

6 Philippe ARIÈS, *Western Attitudes toward Death: From the Middle Ages to the Present*, transl. Patricia M. Raum, London: Marion Boyars Books, 1976, 28, 45–47. „In the mirror of his own death each man would discover the secret of his individuality.” 51–52.

7 Michel FOUCAULT, *Más terekről–Heterotópiák*,

8 Philippe ARIÈS, *Western Attitudes toward Death: From the Middle Ages to the Present*, 45–46.

9 Noha a nyugati utazók századfordulós beszámolói kívül esnek vizsgálatunk tárgykörén, a temetők heterotópiája kulturális idegenségének artikulációja kapcsán Maude M. Holbachot érdemes idézni, mivel világosan mutatkozik meg benne a holtak tájképének nyugati tekintet („Western eyes”) számára idegen vonása. Igaz, nem Szarajevóról, hanem Banja Lukáról ír, a helyszín különbsége elhanya-

vonása, hogy Szarajevóban sírokat nemcsak a temetőkben és a türbék alatt találunk, de szinte bárhol: utcán, út mellett, kiskertben, domboldalban stb. A nagy köztemetők a meredélyeken alakultak ki a mahalák felett. A nisánok seregeinek fehér foltjai máig, a város lejtőkre törő terjedésének ellenére máig is meghatározza a város jellegzetes panorámáját.

Röviden utalnunk kell a temetők felszámolása és az urbanizálódás közötti kapcsolatra is. A földi maradványok eltávolítása, áthelyezése nem jelentett különösebb gondot a keresztény középkorban „amely gyakorlati módon hitt a test feltámadásában és a lélek halhatatlanságában nem tulajdonított óriási fontosságot a testi maradványoknak.” – jegyzi meg Foucault. Philippe Ariès is hasonlóan ír a középkor viszonyáról a test maradványaihoz,¹⁰ s a sírok háborítatlanságának igényét csak a középkori temetők decentralizálása (kiköltöztetése, felszámolása) utáni időszakban figyelhetjük meg a nyugati kultúrában a családi sírboltok létrejöttével együtt.¹¹

40 A muszlim világban, s közelebről a bosnyák hagyományban a sírhely bármiféle megbolygatása tilos, számos olyan szarajevói legendát gyűjtöttek fel a szóhagyományban, amely a halott bosszújáról szól. Részben ebből fakad a két temetkezéskultúra különbségének másik vonása is: míg a keresztényben, akár Nyugat, akár Közép-Európa tekintetében hagyományos formának számít az „egymásra temetkezés”, tehát családi sírokról, kriptákról beszélhetünk, addig az oszmán-muszlim gyökerű bosnyák hagyományban, mondhatni enyhe éllel, mindenkinek saját, külön sír jár. E két tényező együttthatásának tudható be a holtak és az élők világát még inkább összemósó paradigma, amely az urbanizálódás tér-idejét befolyásolja: a temetők terjeszkedése. Mintha a városban az idők folyamán egyre több holt lenne, a temetők lassan, de folyamatosan terjeszkednek, akár a mahalák, mintha az fenyegetne, hogy több lesz a temetőkben lakó holt, mint a mahalákban lakó eleven, mintha végülis a holtak világa elnyelni készülné az élőkét. Ez a paradigma válaszolja meg a sírok szétszórtságát csakúgy, mint a mahalákon túl a hegyi lejtőn kezdődő temetők nagyságát és terjeszkedését.

---

golható a kulturális azonosság tekintetében: „A striking feature of Banjaluka, even more than of other Turkish towns, is the number of Mohammedan graveyards scattered between the houses ; they are eminently picturesque, but quite uncared for, and seem a little out of place to Western eyes among the abodes of the living. Imagine little odd cemeteries here, there, and verywhere among the gardens of our English towns! But the East is the East and the West is the West »And never the twain will meet.«” Maud M. HOLBACH, *Bosnia and Herzegovina – Some wayside wanderings by Maude M. Holbach with 48 illustrations from photographs by O. Holbach and map*, London: John Lane, the Bodley head, New York: John Lane Company, MCMX (1910), 74–75.

10 “In the Middle Ages and even as late as the sixteenth and seventeenth centuries the exact destination of one’s bones was of little concern so long as they remained near the saints, or in the church, near the altar of the Virgin or of the Holy Sacrament.” Philippe ARIÈS, *Western Attitudes toward Death: From the Middle Ages to the Present*, 22.

11 “[T]he piety and the new respect shown for tombs resulted in an extension of the surface area of the cemeteries, because it had become intolerable and forbidden to pile up corpses as in the charnel houses of the Middle Ages.” *Uo.*, 74.

A halál országának szeparálása az élők világától, a holtak, a maradványok új helyre szállítása, netán nyomaiknak eltávolítása, egyszóval a temető bezárása vagy felszámolása az urbanizáció rapid terjedésének szükséges lépéseként, a nyugat-európai paradigmától eltérően nem valósult meg. Legalábbis a Monarchia 1878-as megszállása utáni próbálkozások a régi temetők bezárására és egy város széli nagy köztemető létrehozására nem sikerült keresztülvinni. Egyedül a carinai régi pravoszláv temetőt számolták fel, kormányépületeknek adva át a helyet (ma az utolsó háború után épült bevásárlóközpont üvegcsodája áll itt). Egyetlen muszlim temetőt, sikerült csak bezárni, a régi Čekrekčinicát, 1885-ben a vakuf a városvezetésnek adta át. Egy évvel később városi parkká nyilvánították, amelyet Hugo Krvarić tervei szerint alakítottak át.¹²

Fontos tudatosítanunk azt a közép-európai kulturális kontextust is, amelyben útleíróink otthonosak voltak. Ahogy Nyugat-Európában, úgy a Habsburg birodalomban is a felvilágosodáshoz kapcsolódik a középkori centrális temetkezési szokások megszüntetése, a nagy köztemetők megnyitása a város periferiáján. A templomi vagy templom-környéki temetkezésnek Mária Terézia *Generale normativum in re santis* c. egészségügyet szabályozó 1775-ös rendeletével a lakott területen belüli temetkezéseket korlátozta, míg II. József rendeletei bevégezték e folyamatot.¹³

A századfordulón Szarajevóba látogató szemlélődő tehát városának kontextusában tekint az ismeretlen városra. Ahonnét jön, a holtak világa mindig elhatárolódik az élőkétől, a nekropoliszok pedig a városok periferiáján kapnak helyet. A kontextus tekintetében a muszlim temető heterotópiája esetében Szarajevóban, szinte garantált a kulturális idegenség megtapasztalása.

Szarajevó talán legfontosabb várostörténésze, Alija Bejtíć¹⁴ munkája, aki Bosznia-Hercegovina oszmán épített örökségének teljes körű ismertetésének (a munka bibliográfiát is tartalmaz) az utolsó előtti fejezetében foglalkozik témánkkal.¹⁵ Már a fejezet bevezető részében világosan mutatkoznak meg azok a retorikus formulák, amelyek a hagyományos bosnyák muszlim temetkezést a nyugat-európai kultúrtörténeti paradigma szempontjából mutatja meg. A nisánok kapcsán így ír:

Specifična vrijednost tih spomenika opaža se, dalje, i u cjelini, u onom **osebujnom načinu plasiranja**, koje je posve oprečno onome u zapadno-evropskim

12 Alija BEJTIĆ, *Ali-pašina mahala. Prilog izučavanju urbanističke i socijalne strukture grada*, Prilozi Institutza Istoriju, Sarajevo, 1966/2., 27–28. Miljenko JERGOVIĆ, *Sarajevo, plan grada*, Knjiga prva, Zagreb: Fraktura, 2015, 134–136.

13 SZATUCSEK Tibor, *Buda temetőinek története* = GAZDA István (et kol.), *Budapesti Helytörténeti Emlékkönyv VII.*, Budapest: Budapesti Honismereti Társaság, 2010, 88–99., hivatkozás helye: 94; LUKÁCSI Attila, *Egyedülálló a fővárosi temetők mostoha sorsa*, Múlt kor történelmi magazin, 2007. november 1., https://multkor.hu/20071101_egyedulallo_a_fovaros_i_temetok_mostoha_sorsa (Letöltve: 2019. 08. 31.)

14 Az 1973-as *Ulice i trgovi Sarajeva: topografija, geneza i toponimija, opografija, geneza i toponimija*, (Sarajevo: Muzej grada Sarajeva) a szarajevói várostörténeti monográfiák klasszikusa.

15 Alija BEJTIĆ, *Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 1952/3-4., 229-297. Lásd: *Memorijalna arhitektura, Uo.*, 284–292.

zemljama. Muslimanska groblja situirana su i u samoj sredini naseobine. Ta specifičnost svih starih gradova s pretežno muslimanskim stanovništvom proizišla je, držim, iz same muslimanske religije. (...) **Otud su muslimanska-groblja prekrila gotovo sve prazne površine u gradu, kuda se kreću ljudi: uz džamije, prometnije puteve, čak i uz same kuće - usred života čovjeka.** Takva groblja, zasađena zelenilom i kamenim nišanima najrazličitijih veličina i oblika pretvorila su se u mirne i skladne zelene površine, bašče, koje starim gradovima daju osobit biljeg i čine bitnu čest njihove likovne fizionomije. »Pojedini spomenici – veli arhitekt Josef Pospišil u članku o muslimanskim grobljima u Bosni – čine se na prvi pogled tako slični, da čovjek pomisli, kako su jednaki... Tek kad ih izbliza promotrimo, otkrivamo razlike, koje su upravo tolike, da oni svi zajedno ne budu dosadno jednolični.«¹⁶

A szarajevói muszlim temető tapasztalatával akár a Másik kultúrával, akár a sajáttal való találkozást beszélnek el a szövegek, minden esetben tükröződésről van szó. A szubjektum-objektum viszonya nem egyirányú, hanem kettős: a Másikat tekintő Én által kialakított képben ugyanis nemcsak a Másik, de az Én is tükröződik.¹⁷

Strausz Adolf

A magyarul és németül is publikáló Strausz Adolf a századforduló idején az Osztrák-Magyar Monarchia egyik legjelentősebb Balkán-kutatója volt. Alig pár évvel az okkupáció után megjelent úttörő munkája, a *Bosnyák föld és népe* (1881, németül: 1884) részletesen ismerteti Bosznia-Hercegovina történelmét, majd részletes folklorisztikai elemzését adja a vidék lakosságának – amelynek köszönhetően máig az egyik legfontosabb kútfőjéül szolgál a kultúranropológiai kutatásoknak.¹⁸ Strausz e művében a személyes tapasztalatok mellett

16 Uo., 284. Kiemelés: Sz. P. [„E síremlékek különös értékét továbbá egészében, elhelyezkedésük sajátos módját, amely teljesen ellentétes a nyugat-európaival. A muszlim temetők részben a magának a településnek közepén helyezkednek el. A többségében muszlim lakosságú régi városok ezen jellegzetessége, úgy vélem, magából az iszlám vallásból fakad. (...) Azóta a muszlim temetők azóta teljesen befedték a város összes szabad területét, amerre emberek járnak: a dzsámiknál, a forgalmas utak mentén, sőt, még a háztájon is – az ember életének kellős közepén. Ilyen sírkertek, fákkal beültetve, különféle nagyságú és alakú kő nisánokkal teleszórva, békés és harmonikus zöldterületekké, kertekké alakultak, amelyek e régi városok sajátos jegyet és fiziognómiájának alapvető jellegzetességet kölcsönöznek. »Az egyes síremlékek – írja Josef Pospišil a boszniai muszlim temetőkről szóló cikkében – első pillantásra mind annyira hasonlóknak tűnnek, hogy az ember azt hihetné, mind egyforma... csak amikor közelebről vesszük szemügyre őket, fedhetjük fel a különbségeket, hogy egyáltalán nem beszélhetünk unalmas egyformaságról.«”] – a szláv forrásokat a továbbiakban „[]”-ben a saját fordításomban közlöm – Sz. P.

17 „...toute image procède d’une prise de conscience, si minime soit-elle, d’un Je par rapport à un Autre, d’un Ici par rapport à un Ailleurs. L’image est donc l’expression, littéraire ou non, d’un écart significatif entre deux ordres de réalité culturelle.” Daniel-Henri PAGEAUX, *La littérature générale et comparée*, Paris: Armand Collin, 1994, 60.

18 STRAUZS Adolf, *Bosnyák föld és népe: Bosznia története és földrajzi leírása*, Budapest: Tettey Nándor és Társa, 1881.

számos forrásból merít, amelyeket nem mindig jelöl meg következetesen. Említett művének második fejezetén („Bosznia Lakói”) belül találjuk az első magyar nyelvű értekező leírást Bosznia-Hercegovina iszlám vallású, lokális szláv nyelvet beszélő lakosságáról.

Strausz a korban elterjedt történelmi ideológiát működtető retorikai formulákkal Bosznia-Hercegovina elmaradottságát, „szellemi elfásultság[át] és eltompultság[át]”¹⁹ az iszlám alapokon nyugvó oszmán berendezkedésnek tulajdonítja be, amely a kor szava járása szerint, máig konzerválta a középkort. Strausz költői allegóriáját, amelyet e paradigmából épít, érdemes hosszabban idézni:

„Azonban mihelyt Bosznia ügye a mohamedánizmus kezébe tétetett le, az ország azonnal, miként egy óriási bura által légmentesen elzáratott volna, minden külső összeköttetést nyugottal, s annak műveltségével megszakított. A világ folyhatott miként neki tetszett, történhetek világraszóló és országokat felforgató események, születhettek világújító lángelmék, irhatták halhatatlan munkáikat a világ legnagyobb írói, – Bosznia megmaradt mozdulatlan egy helyben, egy ponton, megkövülve a mohamedánizmus életlő uralma alatt.”²⁰

Strausz továbbá az iszlám démonizálásában az intoleranciát és a muszlimok fanatizmusát domborítja ki, úgy véli, ez a haladás és a felekezeti (nemzeti?) egyetértés fő kerékkötője:

„Vallása magán hordozza a keleti származást az által, hogy nagy mértékben külsőségekben nyilatkozik. Belsőleg náluk talán csak a gyűlölet él, azon gyűlölet, melyet a korán a más vallásuak irányában nekik előír.”²¹

A temetkezési és halotti szokásoknak, valamint „a bosnya mohamedánok temetőjé”-nek leírását ennek a felvilágosodásra támaszkodó nyugati hegemon kultúratudatú álláspontból megfogalmazott iszlám-ellenességnek a kontextusában szükséges értelmeznünk. A temetők elsősorban a dzsámik körül létesülnek, állítja Strausz, majd e megállapítás után a két minőség, amellyel a temetőt leírja, ugyanebből az álláspontból szólal meg. Akár többi közteret („közhelyet”), a bosnyák temetőt „a piszok és szörnyű elhanyagoltság jellemzi.”²² Strausz itt érdekes dichotómiát állít fel a gondozatlan muszlim temetők és a helyi keresztény temetők rendezettségével és tisztaságával szemben, hiszen ők

„...szegények ugyan, nagyon szegények, de miután a holtak iránt különös tisztelettel viseltetnek, a temetőnek úgyszólván kellemes benyomása van, talán kellemesebb, mint iszonyu hanyag állapotban lévő lakházaik egyenetlen sora.”²³

A kulturális hegemonia önbizalmával bírva hasonlóan kritikus megállapításra jut a temető infrastruktúráját és szervezettségét illetően: „A mohamedán teme-

19 Uo., 161.

20 Uo.

21 Uo., 162.

22 Uo., 169.

23 Uo.

tői legnagyobb része tervehelyi. Rendetlen össze-visszaságban vannak benne a sírok.²⁴ Noha nincs okunk kételkedni Strausz megfigyeléseit illetően, az ellentétező megkülönböztetés retorikája még jobban kielezi az előzőleg felkicselelt képet: az elmaradott, barbár, fanatikus, hanyag és a holtakat sem igazán tisztelő bosnyák muszlim, aki részben az ország állapotáért okolható, a Kelethez tartozik. A temető tisztasága és rendezettsége felel meg az európai/nyugati hatalmi elvárásnak, amelynek az áldozatszerepe helyett katolikusok felelnek meg.

A muszlim temetők kaotikusságának, elvadultságának, az átláthatatlan, strukturálatlan, véletlenszerűen alakuló térszerkezetének ábrázolása nemcsak a Monarchia „kis keletével”, de a Kelettel szembeni nyugati diskurzusban is ismerős toposzt működtet. A muszlim temető, miként a poszt-oszmán város a mahalák kanyargós sikátoraival, miként Bosznia és a Balkán hatalmas hegyeivel és girbe-gurba útjaival, vagy miként az egész Balkán, és a Kelet úgy ahogy van, átláthatatlan, labirintikus, kaotikus.²⁵

Strausz megemlíti a sírra való faültetés szokását (amely mintegy melleleg pogány gyökerű szláv szokás),²⁶ majd a nisának leírását éles megkülönböztető retorikával kezdi el: „Majdnem minden sírnak van sírköve; de nem olyan nagy mint a nyugoti népek temetőiben divatos...”²⁷ A továbbiakban pedig a nisának alakját, a nő és férfi sírkő jellegzetességeit, a temetés módját tárgyalja megbízható objektivitással, amely etnográfiaileg értékes ugyan, a más kultúra más terének reprezentációja szempontjából azonban kevésbé érdekes.

44 A temető mint a holtak territórium, az elevenek világáról árulkodik. Strausz reprezentációját a másik temető(jé)ről „a mohamedán vallású bosnyákok”-ról kialakított képen belül szükséges értelmeznünk. Az oszmán uralom „búrja” alatti vidék lakóit „a szellemi elfásultság és eltompultság” jellemzi a stagnálásból („mozdulatlan”, „megkövült”) kifolyólag.²⁸ A kor monarchiabeli diskurzusaiban Bosznia-Hercegovináról kialakított imázs fő toposzára bukkanhatunk: Bosznia az alvó szépség (uspavana ljepotica), amelyet éppen a kolonizáló Impériumnak hivatott évszázados álmából felébreszteni.²⁹ Igaz, Strausz könyvében nem találjuk meg az új rezsime explicit módon dicsőítő propagandát, mely a korabeli útleírásokra jellemző (pl. Asbóth Lajos, Moritz Hoernes, Milena Mrazović-Preindsberger). A centrum szimbolikus politikája által kialakított esszencializáló kép a Másikról, a róla formált imagépek és sztereotípiák azonban szerzőnké is megtalálhatóak. E diskurzus bátran nevezhető kolonialisnak Clemens Ruthner politikatörténeti tanulmánya nyomán, melyben Gayatri

24 Uo.

25 Maria TODOROVA, *Imagining the Balkans*, Updated Edition, Oxford University Press, 2009, 119.

26 Muhamed HADŽIJAHIĆ, *Sinkretički elementi u islamu u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju, ed. Sulejman GROZDANIĆ, Orijentalni Institut u Sarajevu, XXVIII–XXIX, 1978/79, [201]–329, idézet helye: 315.

27 STRAUZ, *I.m.*, 169.

28 Uo., 161.

29 *The Empire Writes Back: Bosnia as a Habsburg “Sleeping Beauty”* = Edin HAJDARPAŠIĆ, *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans 1840–1914*, Ithaca and London: Cornell University Press, 2015, 186–196.

Chakravorty Spivak, Edward Said és Maria Todorova megállapításait igénybe véve elemzi a Boszniáról mint a kolonizált Másikról kialakított imagológiát.³⁰ Elemzésünk szempontjából még relevánsabb Stijn Vervaeet tanulmánya, amelyben főleg a fentebb zárójelezett útleírók narratíváit vizsgálva tárja fel a Monarchia kolonizáló politikájának szimbolikus és diskurzív stratégiáit. A szerző itt Robert Young nyomán két alapvető stratégiát ismertet, a kizárás és kirekesztés, illetve az inkorporáció és appropriáció retorikáját.³¹ Strausz leírását illetően az alábbiakban a kizárás több esetére mutatunk rá, amelyek e koloniális diskurzusnak is jellegzetes sarokpontjai.

Mivel heterotópiát mindig adott kultúra alakít ki, a más-térben, mintegy tükrözve, e bizonyos kultúra tapasztalható meg. A muszlim temető rendezetlensége és elhanyagoltsága egyrészt egész Boszniára vonatkoztatható allegóriként olvasható. Másrészt ugyanezek a vonások a halottak terét kialakító elevenek, tehát a muszlim lakosságról kialakított esszencializáló képre is vonatkoztathatóak. A tér rendezetlensége jellemzésükből következik: a muszlimok ugyanis, a történelem okán (evolúció helyett stagnáció) teljesen közönyössé,³² a vallás okán pedig külsőségessé és fanatikussá váltak.³³ A „terv nélküli” sírkertek labirintikussága ráadásul tipikusan orientalizáló vonás, amelyet Todorova balkanizmus-fogalmában is alkalmaz.³⁴

A halál szokásrendjét tárgyalva e megállapítások szintén visszaköszönnek. A muszlimok, mintha a halál iránt is közönyösek lennének: halála óráját „türelemmel várja be”,³⁵ a holtat a temetőbe kísérő férfiak³⁶ egyáltalán nem ismerik a sírást, hiszen a halált „isten bölcs akaratának” tekintik.³⁷ A halál utáni élet elképzeléseinek ismertetése után Strausz így fakad ki: „Az egész pedig nem más, mint a legdurvább materializmus és állatltság, mely mese terjesztése által valóban visszaélnék a nép műveletlensége és jóhiszeműségével...”³⁸ A mese hívószóvá válik, s a túlvilágkép lakonikus jellemzése után visszatér: „E mese

30 Clemens RUTHNER, *Habsburg's Little Orient. A Post/Colonial Reading of Austrian and German Cultural Narratives on Bosnia-Herzegovina, 1878–1918*, Kakanien revisited, 2008/5., 1–16. www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/CRuthner5.pdf (Letöltve: 2019. 08. 31.)

31 *Simbolička I diskurzivna kolonizacija Bosne I Hercegovine* = Stijn VERVAET, *Centar I periferija u Austro-Ugarskoj. Dinamika zgradnje nacionalnih identiteta u Bosni I Hercegovini od 1878. Do 1918 godine na primjeru književnih textova*, Zagreb–Sarajevo: Synopsis, 2013, 93–125.

32 „...közömbössé vált minden közügy iránt” (STRAUSZ, *I.m.*, 158.); „szellemi elfásultság és eltompultság” jellemzi (STRAUSZ, *I.m.*, 161.), „A nép legnagyobb része még most is olyan állapotban van, mint volt a 16-ik században.” (Uo., 162.)

33 *I.m.*, 162.

34 Maria TODOROVA, *I. m.*, 119.

35 STRAUSZ Adolf, *I. m.*, 168.

36 A szokás értelmében a nők nem kísérhetik el utolsó útjára a holtat.

37 Uo., 169. Hasonló kijelentést olvashatunk Antun HANGI könyvében: „Muslimanima je zabranjeno plakati i naricati za svojim milim i dragima jer je volja Božija, da ljudi umiru.” *Zivot i običaji muhamedanaca u Bosni i Hercegovini*, Mostar: Tisak Hrvatske dioničke tiskarne, 1900, 234. [„A muszlimoknak tilos sírni és bánkódni a kedvesük és szerettük után, mivel Isten akarata, hogy az emberek meghaljanak.”]

38 STRAUSZ Adolf, *I. m.*, 170.

birt mindenkor, s bir még maig is legnagyobb befolyással arra, hogy az amugy is minden műveltséget nélkülöző nép oly igen ragaszkodott vallásához...” – majd újra a más felekezetek iránti fanatikus gyűlölet, a vallás terjesztésének propagandájából (dzsihád) vezetett háborúk és „iszonyu kegyetlenségek” kerülnek terítékre.³⁹

Az orientalizmus diskurzusának történetében jól ismert iszlamofóbiát találjuk itt,⁴⁰ amely a Balkánról szóló európai diskurzusokban is visszaköszön.⁴¹ Ezekben a beszámolóknak az iszlám mint a haladás kerékkötője, a török (vallású) pedig mint a tespedség megtestesüléseként démonizálódik. Hogy Strausz ítélete iszlamofób, az első olvasásra világos, az azonban már vitatható, mennyire vehető általános valláskritikának (elsősorban a halál és túlvilág képzetekre vonatkoztatva). A Balkánról szóló beszámolóknak az iszlám gyakran agresszorként és elmaradottság biztosítékaként kerül bírálatra, a török (vallású) pedig mint tespedség megtestesülése démonizálódik.⁴² A mese kulcsszó, amely a felvilágosodás valláskritikai eszköztárának bevált retorikai fogása, ám ezen túl a kor leírásainak egy következő jellemző sztereotípiájára bukkanhatunk. Stijn Vervaet a kirekesztő retorika ezen fogását a nép infantilizálásaként határozza meg, amely a vidék lakosait a természet naiv gyermekeinek állítja be, azok világának leírásában pedig a keleti mesék toposzát alkalmazza – pl. Milena Mrazović leírásaiban.⁴³

46

A keresztény temetők rendjének és tisztaságának, valamint a muszlim sírkertek piszkosságának és elhanyagoltságának szembeállítását szintén allegorikus tükröződés. A muszlimok hanyagsága és piszkossága, mely közönyös passzivitásukból fakad, szintén jól ismert kizáró retorikai gesztus, már Moritz Hoernes leírásában megtalálható.⁴⁴ A „koszos török” ráadásul a kor egyik bejáratott sztereotípiájának minősül.⁴⁵ A katolikusok életmódjának felértékelése a civilizáció jegyében a muszlimok rovására (gyakran a ferencesek kultúrmissziós szerepét hangsúlyozva az oszmán idők alatt) szintén efféle stratégia, Strausz a katolikusokról szóló fejeztében⁴⁶ éppúgy találkozunk vele, ahogy például Milena Mrazović leírásaiban.⁴⁷

Végezetül Strausz szembeállításának finomságát kell még szemügyre vennünk, miszerint a keresztények hajléka, élettere ugyan piszkos (szegénységükből fakadóan), sírkertjüket viszont „rend és tisztaság”⁴⁸ uralja. Ebből is kitetszik, hogy a magán-térrel szemben a közösségi más-tér, kultúra által ala-

---

39 Uo., 171.

40 Edward SAID, *Orientalism*, London: Penguin, 2003, 59–60., 252–254., 286–287.

41 Maria TODOROVA, *I. m.*, 109.

42 Božidar JEZERNIK, *Islam protiv progressa*, = UŃ, *Divlja Europa. Balkan u očima putnika sa Zapada*, ford. Slobodanka Glišić, Beograd: Biblioteka XX vek, 2007, 39–43.

43 VERVAET, *I. m.*, 112, 118–119.

44 Moritz HOERNES, *Dinarische Wanderungen. Cultur- und Landschaftsbilder auf Bosnien und der Hercegovina*, Wien: Verlag von Carl Graeser, 1894, 160–161.

45 JEZERNIK, *I. m.*, 44–45.

46 STRAUZ, *I. m.*, 191.

47 VERVAET, *I. m.*, 110–111.

48 STRAUZ, *I. m.*, 169.

kított heterotópia alkalmas igazán a Másik megismerésére. Esetünkben mondhatni, a holtak tere válik az elevenek kultúrájának tükörképévé, s ezáltal alkalmassá arra, hogy a felvilágosodás alapjain megépülő kulturális hegemonia által támogatott szimbolikus politika koloniális diskurzusának szubjektumává váljék.

Růžena Svobodová

Strausz Adolf könyve után jó húsz évvel jelent meg Růžena Svobodová a *Barvy z Jugoslavie – obrázky z cest 1911* c. könyve, amely mindenekelőtt műfajában különbözik attól – noha az etnográfiai írás természetéből fakadóan Strausz is alkalmazza az útirajz elemeit.⁴⁹

Az író munkásságát összefoglaló portrészzerű írásában a kor meghatározó kritikusa, F. X. Šalda, aki Svobodová több művéről értekezett (nem hanyagolható tény kettejük meghatározó kapcsolata, szerelme), annak utazásait, Itália iránti rajongását is megemlíti.⁵⁰ Svobodová minden bizonnyal tapasztalt és nyitott szemű utazó volt, Itálián kívül Franciaországban is járt, és persze Dalmáciában és Bosznia-Hercegovinában is. „Velmi ráda cestovala. »Rozširuje to duši«, říkala; »a člověk ošidí osud a prožije o kousek života víc, než kolik mu bylo vyměřeno a kolik by kdyby byl stále doma.«” – kezdi Šalda portréja egy passzusát.⁵¹ Később Svobodová itáliai utazásait említve emeli ki a szerző valóság, az eleven élet iránti érdeklődését: a múzeumok helyett a piazza d’erbe-t keresi, a múlt helyett pedig a „múlt jelenvaló életét”.⁵² A meg-elevenedő múlt utal ezután a tersti (triesti) piac életképére utalva, amelyben Svobodová antik szobrokhoz hasonlítja a szlovén nők gesztusait – Šalda itt a *Barvy z Jugoslavie* egyik passzusát idézi. Svobodová elevenségre nyitott, a múlt és jelen határát elmosó és a folyamatosság sugalló utazó-tekintetét abban a kontextusban érdemes vizsgálni, amelyet Šalda előzetesen említ, több, a szerzőről szóló korábbi recenzióban felbukkan: a tekintet költői érzékenységéről, a lényegyet megragadó éleslátásról van szó.

Hogy Svobodová útirajza szemléletmódjában is teljesen különbözik Strauszétól, már most világos, ahogy az is, hogy eleve nem tudományos, de esztétikai igénnyel írott munkáról van szó. Ahogy a cím is sugallja, a rövidebb szakaszokból felépülő útirajz mindenekelőtt képek töredékszerű összessége, s nem célja átfogó képet nyújtani az adott helyről. Az elemző szempont helyett – amely hagyományosan az úti tapasztalatokra és a vidékről szóló földrajzi,

49 Růžena SVOBODOVÁ, *Barvy z Jugoslavie – obrázky z cest 1911*, Praha: Nákladem České Grafické Unie a. s. v Praze, 1911.

50 *In memoriam Růženy Svobodové. Z prožitého a vypořizovaného* = F. X. ŠALDA, *Studie z české literatury, Soubor díla F. X. Šaldy, sv. 8.*, Praha: Československý spisovatel, 1961, [63]–83.

51 *Uo.*, 69. [„Nagyon szívesen utazott. »Tágítja a lelket,« mondogatta; »az ember becsapja az életét, s egy kis darab élettel többet él meg, többet, mint amennyi megadatott, és amennyit akkor élne meg, ha állandóan otthon lett volna.«”]

52 „Lid zajímal ji později mnohem více než staré umění výtvarné, ačkoliv i na ně hleděla jako na zpřítomnělý život minulosti.“ (kielemés az eredetiben), *Uo.*, 70. [„A nép később sokkal jobban érdekelte, mint a régi képzőművészet, noha arra is úgy tekintett, mint a múlt jelenvalóvá vált/megelevenedő életére.”]

néprajzi, történelmi, stb. leírásokra támaszkodik – az utazás mesternarratívájára épülő nagy elbeszélés helyett a narrátor inkább részletekre fókuszál, a mesternarratíva így pusztán töredékesen épül ki, az egyes szövegek a vidék színeiről szeretnének képet adni (megint a cím: barvy, obrázky). A leírás, az ábrázolás mint esztétikai probléma kerül tehát fölénybe akár az esszencializáló jellemzéssel (antropológiai nézőpont), akár a történetmeséléssel és anekdotázással szemben (irodalmi útirajz), mivel az alakok, a jellemek, a terek, a tájleírások alkotják a szövegek domináns részét.

Svobodová írói karakterének éppen ez a hozzáállás felel meg leginkább. Az szerzőt az irodalomtörténet-írás az impresszionizmus meghonosítójaként tartja számon a modern cseh irodalomban. Šalda jóval a kötet megjelenése és röviddel az író halála után a szóban forgó útirajzról is közölt egy cikket, amelyet részben az útirajzok, és a bulvárszinten értelmezett impresszionizmusra épülő sablonos értelmezői hagyomány, a „dilettánsan felszínes és lapos tárcakritikák”⁵³ ellen fogalmazott meg.

„Barvy Juhoslávie jsou *první horký vlastnoručný přepis skutečnosti*, umělecký autogram, cosi neretušovaného a nepříspůsobeného jevišti beletristickému; v tom jest jejich veliká cena, v tom jejich kouzlo pro toho, kdo vidí rád *při díle* básnický tvůrčí orgány autorovy.”⁵⁴

48

Šalda a könyvecske erényeként éppen a költő szemléletmódot emeli ki, azt a tekintetet, amely éleslátása által képes a dolgok lényegébe hatolni, a költő pillantását, amely kulcsként nyitja meg a világot.⁵⁵ Amely nélkülözi a pátoszt éppúgy, mint az elméleti munkák, de ezek fogalmi világának absztrakcióit is: „Všecko zde jest čistý názor – i historická vzpomínka i mythologická zka-ka...”⁵⁶ A kifogásolt tárcakritikák címkéjét, az impresszionizmus helyett e megfontolások alapján – bár létjogosultságát félig-meddig elismeri –, inkább az ábrázolás klasszikus, világos és békés, „goethei” derűjét, a költői tekintet szeretetteliségét tartja a könyv erényének. (Egyébként a trieszti antik szlovén asszonyokra való utalás itt is megjelenik.)⁵⁷

53 *Růžena Svobodová: Barvy Jugoslávie* = F. X. ŠALDA, *Kritické projevy XI.*, Soubor díla F. X. Šaldy, sv. 20, Praha: Československý spisovatel, 1959, 186–188., hivatkozás helye: 188.

54 *Uo.*, 186. (Kiemelés az eredetiben) [„A Jugoszlávia színei a valóság első, saját kezű, forró átíratá, a művészi autogram, valami retusálatlan, amely nem akar alkalmazkodni a széppróza színpadához; ebben rejlik nagy értéke és varázsa azok számára, aki szívesen látja alkotás közben a szerző költőszerveinek működését.”]

55 „...básník cele zrakový, básník, jemuž zrak otevírá jako zázračný klíč celý svět; básník hlubokozorce, který vidí tak přesně, čistě a věrně, že svím pohledem vylo-juje i jádro, ráz, podstatu věcí.“ *Uo.* [Költő, teljesen a szemlélet költője, akinek tekintete akár a csodálatos kulcs, megnyitja az egész világot; a mélységet fürkésző költő, aki éppoly világosan, mint amilyen tisztán és valóságosan tekint, s a dolgok magvát, jellegét és lényegét fogja ki.”]

56 *Uo.*, 187. [„Itt minden tiszta nézet – még a történelmi emlék és a mitológiai utalás is...”]

57 *Uo.*, 187.

Talán ennek tudható be, hogy a szövegben szinte alig található előítélet által alakított leírás, ideológia által befolyásolt elbeszélés, vagy sztereotípiák hatása alatt megfogalmazott jellemzés. A tájleírás, az életkép, a portré, antik mitológiai, történelmi és helytörténeti utalások elemeiből Svobodová keze alatt meglepően koherens szövegek füzére áll össze.

A paysage-ok között természetesen a temető, sajátos unheimliche jellege miatt, különösen érdekes a költői tekintet számára – nem meglepő, hogy három temetőleírást is találunk a kötetkében. Egy dalmát temető leírását (a környező szövegekből ítélve valahol Split közelében), majd Dubrovnikban a Szent Mihály temetőbe látogatva helyez virágot Konstantin Vojnović sírjára. (A magyarosítás ellen és a horvát területek egyesítésért harcoló politikusról ugyan semmit nem ír, ám Ivo Vojnović Dubrovnikai trilógiájának mottóját kölcsönzi a szöveg.) A kulturális idegenséggel való találkozásra a temető terében azonban igazán csak a harmadik esetben, Szarajevó leírásánál találkozunk. Már az iszlám kultúrával való ismerkedés első alkalmával, a mostari dzsámilátogatás után,⁵⁸ majd Szarajevó s a Gázi Huszrev bég mecsetre fókuszáló leírásának végén említésre kerülnek a temetők a dzsámik udvarára (haremjére), s a mostari részben ábrázolt apró mecsetekre is visszautalva:

„Uvniť je mi Grazi-Huzregbegova [sic!] mešita příliš tvrdá, chladná, nepůvabná. Mám raději malé džamije s dřevěnou předsíňkou maurskou, teleně natřenou, zdobenbou tulipány, karafiáty a ptáčky zpěváčky uprostřed zarostlého hřbitova nebo zahrad, kostel, podobající se spíš staré pomalované bortící se almaře kterou vynesli na louku. Uvniť je jako v selské jizbe.”⁵⁹

Az ez után következő *Hřbitovy (Temetők)* c. fejezet az utolsó előtti a könyv miniatúrái között. A sírkertek témája azonban az utolsó *Utcák (Ulice)* c. több részre tagolódó fejezetben is visszatér. E különálló, apró és töredékszerű leírás a temetőkről az előző rész kezdetének refrénszerű megismétlése – majd ez vezet át a mű megírásának reflexiójához a fejezet zárlatában. A *Temetők* fejezet paysage-szerűen írja le Szarajevó városát:

„A hřbitov za hřbitovem táhne se květnatě a vlhce po svazích, stoupá po stráních, k domům tureckým, k harémům se dveřmi zelenými, hřebíky pobytými, ozdobený růžicí v podobě dvou klepátek, s malou stříškou nade vchodem, aby

58 SVOBODOVÁ, I. m., 74–75. – a leírás alapján („Po stěnách v perském vkusu povíjejí se malované větvičky rajských keřů...“ [„A perzsa ízlésű falfestményeken a paradicsom festett ágai tekerednek“] – Uo., 75.) a paradicsom fáinak festményeivel díszített Karađoz-bég mecsetről lehet szó, amelyet a hagyomány szerint Mimar Sinan épített.

59 Uo., 87. [„A Gázi Huszrev bég mecset számomra túl durva, rideg, éktelen belülről. Jobban szeretem az apró dzsámikat mór faragású, zöldre festett fa előtérrel, tulipánokkal és szekfűkkel díszítve, s dalos madarakkal a sűrűn benőtt temető vagy kert közepén, olyan templomokat, amelyek inkább a roskatag almáriumra emlékeztetnek, amelyeket kivittek a rétre. Belsejükben olyan, mintha egy falusi szobában lennének...”]

ten, kdo čeká, nezmokl. Hřbitovy jsou vysoko zarostlé nesčetným bohlavem, bíle rozkvetlým a hořce vonícím. / Hroby jsou utopeny v jeho květech.”⁶⁰

A város tipikus oszmán építészeti jegyeit felskiccelő utcaképbbe illeszkedik a temetők leírása. Akárcsak Strausznál, itt is elhanyagolt, benőtt temetőről olvassunk, ám Svobodovánál sem távolságtartását, sem a káosz és rendezetlenség bélyegét nem találjuk. Helyette poétikus képet virágzó sírokkal, amelyek különös módon nem az élet győzelmét hivatottak jelképezni a halál felett a síron nyíló virág bejáratott költői kliséjének logikája szerint. Ez az elmozdulás a rózsa, és egyéb közhelyes metaforikus növények helyett a foltos bürök (*conium maculatum*) képének köszönhető. A bürök elhanyagolt területeket kedvelő gyomnövény, amely talán még a nisánoknál is magasabbra nő, a fehér sírkövek annak fehér ernyős virágai között rejtőzhetnek. Az élet győzelmének szimbólumba már csak azért is ambivalens értelmezés, mivel közismert erősen mérgező növényről van szó, erre utal kesernyész illata és cseh megnevezése is (bohlav = fejfájdító) – mellesleg Szókratészt is büröklével mérgezték meg s végezték ki.

Svobodová leírásában nem nyújtja a temetkezéskultúra részletes ismertetését – nem is ez a célja – de megkülönbözteti a nisánok férfi és női típusát, megemlíti a halottvívés szokását, amelyet a muszlimoknál „Olyan udvariaság, mint nálunk a keresztvetés vagy a fej lemeztelenítése.”⁶¹ A szokással Svobodová az út- vagy néprajzi leírásokban is találkozhatott, például Antun Hangi monográfiájában, de akár Strausznál is (német fordításban).⁶² A női és férfi sírkövek közötti különbség, amelyet leír,⁶³ szintén közismert, a két említett szerzőnél is megtaláljuk.⁶⁴ A fejezet zárlatában pedig Buna forrásainál lévő derviskolostor (tekija) türbéjére utal.⁶⁵ A nyugati keresztény leírásokban notorikusan ismétlődő kulturális másságokat említi tehát. S efféle tapasztalatot közöl ezekben a sorokban is:

50

60 *Uo.*, 89. [„Temető után húzódik virágba borult és nyirkosan a, emelkedik a hegyoldalakon a török házakig és háremekig, amelyek szegekkel kivert zöld ajtaján rózsaaalakkal díszített két kopogtató van, a bejárat felett pedig apró tető, hogy aki várakozik, meg ne ázzon. A temetőket magasan benövi a rengeteg, fehér virágba borult és keserűen illatozó bürök.”]

61 „To je zdvořilost jak naše pokřizování, nebo obnažení hlavy.” 90.

62 HANGI, *I. m.*, 235, Strausz, *i. m.*, 169.

63 SVOBODOVÁ, *I. m.*, 89.

64 HANGI, *I. m.*, 223., Strausz, *I. m.*, 170.

65 Bár Svobodová nem említi, hogy járt volna a Mostarhoz közeli Buna forrásánál, ahol a hagyomány szerint Sari Saltuk („indický mohamedán”) van eltemetve (s nem egyedül itt). Mivel már ekkoriban kedvelt turistacélpontról van szó, számtalan leírás maradt ránk ebből, s a megelőző korszakból. Legtöbbjük a Svobodová által említett csodát (amely az evljják/szentek türbéinek esetében nemcsak gyakori, de általánosan ismert vélekedés), amely szerint a szent halála után is elvégzi az abdestet (rituális mosdás), az éjjel odakészített kancsó víz reggelre megfogyatkozik, a törölköző pedig benedvesedik.

„Všude jsou hroby. Na ulicích, i na dvořích, u mešit. Mrtví neodcházejí, bydlí vedle příbuzných, za rohem, přes ulici.”⁶⁶

A bürök szimbóluma e megjegyzésből fejthető meg, s az élet és halál ellentétének ambivalenciája, a kettő közötti állandó átjárás, egyik másikban való folyamatos jelenléte úgy tükröződik a város utcaképében, mint a két minőség a mérgező bürök virágában, kesernyés illatában.

A bürök képével indít a refrénszerű betét után következő szövegrésze az utolsó, *Utcák* c. fejezetnek. Utána pedig az írásra való reflexiók, az úti élményekre utaló emlékképek, az ismerőssé lett táj kultúrájának tanulmányozása (Korán, délszláv történelem) követik egymást. Az elbeszélői pozíció itt már visszatért a kiindulópontba: az utazó hazatért.

„Na každém hřbitově utrhla jsem si po květině. Můj zápisník voní náhrobní vůní bolehlavů. / Nyní jsem doma, píši knihu, ale nemám k ní vztahu.”⁶⁷

Az elevenek és holtak együtt-létezése itt az utazás emlékeinek megírásának problémájába helyeződik át. Az utazás emlékképei, akárcsak a bürökk szikadt virágai és illatának illékonyasága a jegyzetfüzetben, melybe az elbeszélő élményeit felskiccelte, éppúgy az elmúlás és az emlékezet viszonyát problematizálják, akár e retrospektív szemszögből a muszlim temetők: a holtak nem hagyják el az élőket, a sírkert, az elmúlás helyének emléke a mindennapi élet szerves részre, akárcsak a síron nőtt bürök.

Strausz és Svobodová leírása a szarajevói muszlim temetőkről azonos kulturális idegenség-tapasztalat folytán megalkotott imázs, noha céljukban és álláspontjukban különböznek, s ennél fogva különböző természetű tanulásra jutnak. Azonos kulturális beágyazódottságuknak köszönhetően e heterotópiával találkozva ugyanazokat a dolgokat észlelik, az anyagi (a nisánok jellege) és szellemi kultúra (a halottvívés szokása), és a tér tapasztalatának (átláthatatlan, elvadult, kaotikus) idegenségét. Míg azonban Strausz kirekesztő retorikája és a kulturális hegemonián alapuló bíráló álláspontja a heterotópia idegenségét elemelve csak újabb érvet talál nézetének megerősítésére, a muszlimok elmaradottságára, fatalizmusára, vallási fanatizmusára, addig Svobodová poétikus szemlélődésében az elevenek és holtak, mindennapok és emlékezet világának átjárhatóságában a költői szinkronicitást ismeri fel. Ahogy a szarajevói muszlim temető, a holtak világa része az elevenekének, úgy alkotja meg Svobodová (hasonlóan a trieszti piac asszonyainak antikizáló gesztusaihoz), a múlt továbbélését a jelen elevenségében. A sírkert tehát nemcsak a kollektív emlékezet tere lesz immár, de a személyes emlékezeté is: a jegyzetfüzetben kiszáritott bürökvirág az úti élmény emlékének jelképeként a Másikkal való találkozás narratívájának személyes vallomásává válik.

66 SVOBODOVÁ, *l. m.*, 89. [„Mindenhol sírok vannak. Az utcán, az udvarokon, a mecseteknél. A holtak nem távoznak, itt laknak a rokonok mellett a sarkon, az utca túloldalán.”]

67 *Uo*, 93. [„Minden temetőben virágot szakítottam. Jegyzetfüzetem most a bürök síri szagától illatozik. / Most otthon vagyok, könyvet írok, de nincs hozzá kapcsolatom.”]

Ivo Andrić

E két hetero-imázs mellett a továbbiakban két másik szöveget elemzünk, amelyek szerzői, mivel terepükön „otthon vannak”, leírásukat a muszlim temetőkről nem befolyásolja az idegenség-tapasztalat: hiszen self-imázsokról van szó. Ivo Andrić műveinek boszniai beágyazottságát felesleges bővebben ecsetelni, maga Szarajevó több művében is felbukkan (pl. *Kmet Šiman* c. elbeszélésben), a szerző pedig gimnáziumi éveit töltötte itt, ekkor kezdett publikálni is.⁶⁸ A szarajevói temetőket leíró két szövege azonban elbeszélő művészetének árnyékában húzódik meg. Andrić útirajzai egy kötetbe gyűjtve összes műveinek sorozatán belül jelent meg 1976-ban (*Staze, lica, predeli*, Sarajevo, 1976). Ebben került közlésre először a *Jedan pogled na Sarajevo* és a *Na jevrejskom groblju u Sarajevu* c. írás, amely a szerző hagyatékából került elő, s feltehetőleg kései munkákról van szó.⁶⁹ Ez, s Andrić útirajzaiból készült későbbi gyűjteményekből is világosan látszik, már a sokféle helyszín alapján, szerzőjük világlátottsága, amelyet a tanulmányai után diplomatakarrierje alapozott meg.⁷⁰ Aztért fontos ezt megjegyezni, hogy lássuk, milyen tapasztalatok háttérrel tekint végig e két szövegében egykori otthonán, régi ismerős városán, Szarajevón.

Ami igazán izgalmas Andrić self-imázs leírásában, hogy ugyanabból a nézőpontból tekint, mit a városleírások nagy többsége. Természetesen a leírás objektuma, a város fekvése és elrendezése adott, s épp e determinált-ság irányítja figyelmünk a szemlélt helyett a szemléletmódra. Arra vonatkozóan, hogy Szarajevó látképének paysage-szerű leírásai az útleírásokban mennyiben hatottak Andrić ábrázolására, nehéz megcáfolhatatlan kijelentést tenni. Hogy több egyéb forrás mellett a kor reprezentatív kiadványát, Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képből német verzióját ismerhette, Fried István is felvetette.⁷¹ Milena Preindlsberger-Mrazović fejezete, a *Tájéleírás* egyik ide vonatkozó részlete nagyban hasonlít Andrić leírásának indításához:

„A lejtőkön álló városrészek között szántóföldek és rétek terülnek s dús termésű gyümölcsfák virítanak a házak udvaraiban és eldugott kertjeiben. A sűrű ház-

68 Lásd erről: Miroslav KARAUŁAC, *Rani Andrić*, Sarajevo: Prosveta Beograd – Svjetlost, 1980, 24–41.

69 *Jedan pogled na Sarajevo* = Ivo ANDRIĆ, *Predeli i staze. Putopisna prosa*, Beograd: Dereta, 2016, 189–195; *Na jevrejskom groblju u Sarajevu*, Uo, 198–204. (A *Jedan pogled na Sarajevo* eredetileg a Jugoszlávija 1953-as, a *Na jevrejskom groblju u Sarajevu* pedig a Nin 1954-es számában jelent meg.)

70 Branko Tošović, *Ivo Andrić – Literat und Diplomat im schatten zweier Weltkriege (1925–1941) / Ivo Andrić – Književnik i diplomata u sjeni dvaju svjetskih ratova (1925–1941)*, Andrić Initiative 5, Institut für Slavistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz – Beograd: Beogradska knjiga, 2012.

71 FRIED István Višegrad leírását idézi az általunk is hivatkozott fejezetből a *Híd a Drinán* viszonyában: Uő, *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban. Tanulmányok*, Budapest: Magvető, 1989, 286.

sorok közt kanyargó szűk utcákban ellenben, kivéve a számtalan temetőt, csak ritkán látni egy-egy fát.”⁷²

„Uz padine bregova penju se strmi i u pesmama opevani sarajevski voćnjaci, a između njih se ruše, kao tanke lavine snega, bela mnogobrojna i tako karkteristična stara muslimanska groblja.”⁷³

Már Andrić leírásának indításánál megjelenő hasonlat (mint fehér lavinák) is megelőlegezi a szemléletbeli különbséget az útirajzokhoz képest, melyek ugyan igyekeznek a lehető legérzékletesebb képet nyújtani a város paysage-áról, ám Andrić ezen túllépve engedi szabadjárára költői imaginációját. Olyan dinamizmust teremt ezzel, amelyben a kimerevített táj életre kel (az elbeszélőnek az a benyomása a gyümölcsösök felfelé kúsznak, míg a temetők süllyednek a lejtőn).⁷⁴ Az alkony fényeiben pedig a fehér nisánok: „Mnogi od tih tankih i uspravnih nišana nagnuo se kao da se sprema da legne u grob i on, zajedno sa svojim pokojnikom.”⁷⁵ A sírkövek tehát saját életet élnek, mintha az alattuk fekvő megboldogultat utánoznák, s az idő lomhasága, és a föld lassú mozgása eredményeképpen ők is sírba dőlnek – a kép a leírás későbbi pontján is visszatér.⁷⁶ A temetők fehér nisánjainak tömegét a következő hasonlatban pedig széltől lehajtott, összeborzolt kalászoknak látja. A temető megszozott mozdulatlansága e dinamizmusban eseménydús elevenségévé változik, amely azt a benyomást kelti az olvasóban, hogy a lomha, mozdulatlannak tűnő idő (a lejtő csúszása, a nisánok lassú dőlése) hirtelen felgyorsul.

Nemcsak nézőpontjában, de poétikai eljárásában, sőt még a szóképek szintjén is hasonló leírást találunk a szarajevói muszlim temetőkről Andrić másik szarajevói, a *Na jevrejskom groblju u Sarajevu* c. útleírásában. Noha a

72 *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben. Bosznia és Hercegovina, A Magyar Királyi Államnyomda kiadása, 1901, 49. (reprint: Debrecen: Méry Ratio, 2014)*

73 ANDRIĆ, *I. m.*, 193. [„A dombok lejtőin kúsznak fel a meredező, a dalokban megénekelt szarajevói gyümölcsösök, s köztük omladoznak, mint vékony hólavínák, a fehér és nagyszámú jellegzetes muszlim temetők.”]

74 „(Ne znam kakva je to igra čula ili nedokučiva logika osećanja, ali uvek sam imao utisak da zaista voćnjaci idu uz breg, a da se groblja spuštaju.)” ANDRIĆ, *I. m.*, 193. [„(Nem tudom, miféle hallatlan játék, vagy az érzelmek/érzetek miféle megragadhatatlan logikája ez, de mindig az volt a benyomásom, hogy a gyümölcsösök felfelé mennek a lejtőn, a temetők pedig ereszkednek.)”]

75 *Uo.* [„E vékony és peckes nisánok úgy hajlanak meg, akárha a sírba készülne feküdni maga is, elhunytjához hasonlóan.”]

76 “Ta groblja oko Sarajeva, sa svojim belim nišanima koji sve više tonu u zemlju, umiru danas i sama, ali spokojno i vedro, u dostojanstvu i lepoti kao što su umirali i bivali sahranjeni, u toku stoleća, oni koji u njima počivaju.” *Uo.*, 194. [„E temetők Szarajevó körül fehér nisánjaikkal egyre jobban süllyednek a földbe, maguk is meghalnak ma, de nyugodtan és derűsen, méltóságteljes szépséggel, ahogy az egykor eltemetettek haltak a századok folyamán, azok, akik alattuk nyugszanak.”]

szöveget a régi szarajevói szefárd zsidótemetőnek szentelte (mely kulturális helyspecifikumként az idevágó leírások külön vizsgálatát igényelné), a szöveg elején kontextusteremtő funkciójú kitérőként ez a leírás is helyet kap.

A fehér lavina képe itt is megjelenik, ám a dinamizmust egy másik hasonlat növeli, amely a nisánok tömegét állandóan menetelő sereghez hasonlítja.⁷⁷ A költői dinamizmust az idő polifóniájának hangsúlyozásával éri el. A sírkert heterotópiájának mint a holtak mozdulatlan terének és az élet végességét, az elevenek időbeli határát vetíti egymásra: „Sa godinama i vekovima te vojske su sve ređe, i te lavine sve tanje. Jer, i groblja umiru.”⁷⁸ Az utóbbi mondat már az előbb is használt metaforikus képbe vezet át, amelyben a lassan dűlő nisánok „gazdájukhoz” hasonlóan élnek és halnak. A leírás következő megállapítása, hogy e temetőkben semmi félelmetes vagy ellenszenves nincs, sőt, inkább méltóságteljes béke és tisztaság jellemzi, amely pedig az itt nyugvók halálhoz való ésszerű és hősi viszonyának tudható be.⁷⁹ A muszlim temetők békés méltóságára vonatkozó megjegyzésnek is van előképe az előzőleg említett útleírásban (*Jedan pogled na Sarajevo*), ám abban a megállapítás az iszlám temetkezéskultúrára vonatkozó differenciáció eredményeképpen születik meg (mely Strausznál a halál iránti közönyösségként artikulálódott).

„Ta starinska muslimanska groblja nemaju ničeg od mračne tuge i ježivosti hrišćanskih grobalja. (»Turci sahranjuju svoje mrtve mnogo lepše nego mi, njihova groblja su prave bašte«, kaže jedno lice u Hajneovom *Putu po Harcu*.) Muslimansko groblje zaista nije, kao hrišćansko, sumorno mesto na periferiji grada, nego sastavni deo žive slike jedne varoši; u njemu i oko njega smrt ne zamračuje život i život ne sknavi smrt.”⁸⁰

54

Hogy miért nem tér vissza ez a kulturális különbségtétel a sok közös motívumhoz hasonlóan egy következő vallásfelekezet temetőjének tárgyalásakor a *Na jevrejskom groblju u Sarajevu* c. leírásban, érthetetlen – hiszen éppen a kontextus megágyazásában játszhatna fontos szerepet. Most azonban inkább a megkülönböztetés két támpontját érdemes megvizsgálni.

A Heine-idézet az *Utazás a Harzban* narratívájába ékelődő, marginális szerepet játszó alak megszólalásában szereplő megállapítást közvetíti.

77 „Kao bele vojske stalno u pohodu...” (196.) [„Mint fehér hadsereg, állandó vonulásban/menetben...”]

78 *Uo.* [„Éveken és korokon át egyre ritkulnak, e seregek, s vékonyodnak lavinák. Mert a temetők is meghalnak.”]

79 ANDRIĆ, *I. m.*, 197. „Ničeg što odbija i zastrašuje nema u njima, nego nešto mirno i čisto i dostojanstveno što je samo odraz razumnog i junačkog ljudskog odnosa prema smrti onih koji tu počivaju.” [Semmi riasztó és rémisztó nincs bennük, de éppen valami béke és tisztaság és méltóság, amely azoknak a halál iránti józan és hősi viszonyát tükrözi, akik itt nyugszanak.”]

80 ANDRIĆ, *I. m.*, 194. [„A régi muszlim temetőkben nincsen semmiféle borongós szomorúság, semmi borzalom, mint a keresztény temetőkben. (»A törökök halottaikat sokkal szebben temetik el, mint mi, az ő temetőik valódi kertek...«, mondja az egyik alak Heine *Utazás a Harzban*-jában.) A muszlim temető biztosan nem olyan komor/bánatos hely a város periferiáján, mint a keresztény, de egy kisváros eleven képének szerves része; benne és körülötte a halál nem árnyékolja be az életet, és az élet nem gyalázza meg a halált.”]

Argumentatív ereje azonban nem első sorban e megállapításnak köszönhető. Az utazási irodalom egyik legfontosabb klasszikus szövegére való utalás már önmagában véve fontos, hiszen kánonalkotó műként a Monarchia németes kultúrája számára (Andrić németül írta a doktoriját) Goethe *Utazás Itáliában*-ja mellett mérvadó mintaképnek számított. Az *Utazás a Harzban* Andrić által hivatkozott részletének kontextusára is érdemes odafigyelni. Gloszárban, a narrátor egy idegennel elegyedik szóba a vendégházban, akiről csak annyit derül ki, hogy évekig a holland Kelet-Indiákon élt, s miután mindenét elvesztette, hazatért. A kocsmáros az idegenség témájából valahogy a halált, a halott végső nyughelyét hozza szóba, mire az idegen egy temetői életképet ír le a „törökök”/muszlimok világából, mely némileg a korabeli biedermeier orientalizáló porcelánfestményeit juttatja az olvasó eszébe. Egyébként a közép-kelet-európai romantika egyik fő ihletforrására, Heinére való hivatkozást orientalizáló versei recepciója, és a délszláv/boszniai muszlim költészetre gyakorolt befolyása tükrében is érdemes tekintetbe venni. Hatását a Monarchia korának első és megalapozó bosnyák/muszlim irodalmár-generációjára a kutatás már kimutatta. [Safvet-beg Bašagić, Musa Ćazim Ćatić, Osman Đikić életművében a későromantikus-modernista európai trendek a klasszikus török és perzsa költészet eszközeivel szervesültek, Heine orientalizáló versei pedig mintha hidat vernének a két hagyomány közé.⁸¹ A közelebbi kulturális kapcsolatot érzékeltetéséhez hadd jegyezzük meg a boszniai Heine-recepcióból, hogy a *Der Asra*, a címadó jemeni törzs legendáját feldolgozó versét a századelő legfőbb bosnyák költője Safvet-beg Bašagić, majd 1921-ben a mostari Aleksa Šantić fordította le – a vers közkedveltségét bizonyítja, hogy megzenésítve máig az egyik legismertebb sevdalinkaként ismert (*Kraj tanana šadrvana...*)].

De térjünk vissza a Heine-idézet funkciójához: a hagyományra való hivatkozás nemcsak műfaj- és recepciótörténeti jelentőségű, de szimplán tematikusan illeszkedik Andrić további leírásához. A muszlim temetőket kellemes helynek mutatja be, akárcsak választott világirodalmi előképe.

A keresztény és muszlim temetők megkülönböztetése e háttér előtt éleledik csak ki igazán, s a kulturális dichotómia emotív oldala (keresztény temető szomorú, muszlim eleven) további jelentéssel bővül. Ebből világossá válik, hogy Andrić, a világot látott konzul a Közép- és Nyugat-európai városok struktúrájára nézve tesz különbséget, ám nemcsak olyan egyoldalúan, mint az útleírások túlnyomó többsége. Ezekben rendre kiemelt szerepet kap a holtak és az élők birodalmának egybeélése, elhatárolatlansága, de a kontextus, a mihez képest kérdése nem merül fel, mintegy magától értetődőként van kezelve. Andrić leírásában a város perifériáján elhelyezkedő nekropoliszokra való utalás azonban objektív és transzparens pontot teremt. Ezt az éleslátást aligha-

81 *Poezija Safvet-bega Bašagića između Istoka i Zapada* = Muhsin Rizvić, *Panorama bošnjačke književnosti*, Sarajevo: Lilijan, 1994, 186–199. Heine hatását említi Aleksa Šantić és Jovan Dučić költészetére: Enes ĐURAKOVIĆ, *Riječ i svijet, Studije i eseji o bosanskohercegovačkim pjesnicima dvadesetog vijeka*, Sarajevo: Svijetlost, 1988, 14., 67. Osman Đikićre vonatkozóan: Muhsin Rizvić, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, Vol II, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, Knjiga XLVI, Sarajevo: Odjeljenje za književnost i umjetnost, 1973, 93. Safvet-beg Bašagić és Heine kapcsolatáról: *Uo.*, 12–17.

nem annak tudhatjuk be, hogy mindkét urbánus struktúrát, s mindkét vallásfelekezetet alaposan ismerte – a leírás így egyszerre minősül Self-imázsnak és a hetero-imázsnak is.

Érdeemes még összevetni az Andrić-által vázolt dichotómiát azzal a keresztény-muszlim szembeállítással, amellyel Strausz esetében találkoztunk. Előbbinél a szomorú keresztény, és az eleven muszlim temetőt találjuk, utóbbinál a keresztény temető rendezett és tiszta a muszlim pedig kaotikus és elhanyagolt. Strausz ugyan a kereszténység alatt nem a közép- és nyugat-európai keresztény civilizációra, de a helyi keresztény temetkezéskultúrára gondol (bár nem határozza meg közelebbről, vajon katolikus, pravoszláv, esetleg mindkettő). Gondolatmenetében a muszlim temetők gondozatlanságát, elhanyagoltságát a boszniai muszlimok (bosnyákok) holtak iránti tiszteletlensége vagy legalábbis közönye érveként kezeli. Ezzel szemben a keresztények temetője – míg lakhelyük nyomorult – gondozott, amely gondolatmenetének logikája szerint a muszlimokkal szembeni halott-tiszteletet, a keresztény kegyelet, a pietas⁸² bizonyítéka. A barbár és kaotikus muszlim temetővel szemben a kereszténynek „ügyszólván kellemes benyomása van...”⁸³ Az andrići dichotómiával ugyan csak a vallásfelekezeti vonzatban viszonyítható Strauszé – annyi mindenesetre leszögezhető, hogy az ő leírásában utalás sem történik a muszlim temetők kaotikus terére, elhanyagoltságára, melyet Svobodová is kiemel, bár más értékítélettel kezel. Pedig a düledező nisanok képe sugallhatná ezt, ám hazai terepen mozgó Andrić self-imázsa szempontjából ez irreleváns vonás. Nem a tér labirintikussága, kaotikussága érdekli a keresztény-muszlim dichotómiában, egyedül csak a holtak és elevenek közti határ léte és nem léte. Annyit mindenesetre hozzá kell tenni, hogy a városok perifériájára gettósított holtak birodalma a keresztény európai civilizációban nem annyira a vallásnak, de a vallási gyakorlattal felhagyó felvilágosodásnak és szekularizációnak köszönhető.

De térjünk vissza a *Na jevrejskom groblju u Sarajevu* c. íráshoz. A muszlim temetők jellemzésének a vége itt autoreferenciába csap át, a szerzői vallomás pedig ügyes retorikai fogásként ad újabb perspektívát a leírásnak.

„Bela muslimanska groblja po strmim padinama Sarajeva. – To je jedna od onih nekoliko tema pred kojima se osećam uzbuđen i ponosen, pun vizija i pomisli, ali nesposoban da svemu tome dam bar približno veran izraz. Ali poezija ovih grobalja naći će svoje pesnike, i to neće biti pesnici smrti, nego pesnici života. Jer uvek ostaje istinita stara reč da »smrt nije poetičnija od života.«”⁸⁴

82 A megfelelő mondatban a szöveg német változata a „Pietät” szót használja. Adolf STRAUSS, *Bosnien, Land und Leute. Historisch-Ethnographisch-Geographische Schilderung*, Wien: Druck und Verlag von Carl Gerold's Sohn, 1882, 191.

83 STRAUZ, *I. m.*, 169.

84 *Uo.*, 197; [„Fehér muszlim temetők Szarajevó lejtőin. Ez egyike azon néhány témának, amelyeket izgalmasnak és lelkesítőnek érzek, tele vízióval és gondolat- tal, de képtelen vagyok legalább valamennyire hiteles ábrázolását nyújtani. Ám e temetők poézise megtalálja majd a maga költőit, s ezek nem a halál, de az élet költői lesznek. Mert mindig érvényes a régi igaz mondás, mely szerint a halál nem költőibb az életnél.”]

Abban a specifikumban tehát, amelyet az útleírók rendre a szarajevói muszlim temetők legsajátosabb ismérvének tartanak, amelyben a kulturális másság (otherness) megmutatkozik, ti. az elevenek és holtak világának elválaszt(hat)atlanságát, Andrić költői erőnek, valamiféle potenciának tart, a poézis forrásának, amelyben a halál és élet nem különül el, amelyben a holtak földje új költőket szül.

Leírásának zárlatában a múlt-jövő, a halál-élet kettőségét viszi tovább, s olyan filozofikus aforizmát fogalmaz meg, amely nemcsak a leírás elemzésére, de az egész jelen tanulmányra nézve revelatív:

„A groblja imaju značenja ukoliko govore o životu sveta kom su pripadali oni koji u njima leže, i istorija groblja ima smisla i opravdanja ukoliko baca svetlost na put sadašnjih ili budućih naraštaja.”⁸⁵

Husein Tahmišćić

Husein Tahmišćić nem tartozik a legismertebb boszniai s bosnyák költők közé. Egész életét Szarajevóban élte le, költőként való debütálása a város 60-as évekbeli pezsgő irodalmi életében zajlott. Szerkesztői munkái közül a *Poezija Sarajeva* c. antológia igazán jelentős, a város vaskos irodalmi antológiája, amelyhez hasonló reprezentatív kötet sem előtte, sem utána nem jelent meg. Egyik érdekes darabja éppen a szerkesztője által írt s itt újraközölt, *Szarajevó, 1966 június*a keltezésű szerepeltető cikk, a *Pejzaži mrtvih (Holtak tája/tájképe)*.⁸⁶ A keltezés nem elhanyagolható, hiszen mint az a szövegből is kiderül, az első nagy városi, interkonfeszszionális köztemető, a 33 hektáron elterülő Bare megnyitásának alkalmá okán töpreng el a szerző a szarajevói temetők felett. A szarajevói muszlim/bosnyák szerző esetében rögtön világos, hogy self-imázssal lesz dolgunk.

A szöveg első két bekezdése a self-imázs tekintetében különös tudatosságról árulkodó nézőpontot vet fel: a megfigyelő, a művész számára a saját, jól ismert közegétől (melynek ennél fogva leghitelesebb képét nyújthatja) való eltávolodás igényével indít. Az eltávolodás eredményeképpen ugyanis a szemlélő olyan dolgokra lesz figyelmes, amelyre mindezidáig nem figyelt fel, amelyeket természetesnek, magától értetődőnek, sőt jelentéktelennek vett. Ennek köszönhetően e dolgok és jelenségek más dimenziót, s többletértelmet nyernek. Tahmišćić mintha – legalábbis az eddig tárgyalt szövegek tükrében – a szarajevói útleírások idegen-pozíciójába akarna helyezkedni, mintha a self-imázs megalkotása közben tudatosan törekedne a hetero-imázs nézőpontjának pozicionálására.

A második bekezdés az eltávolodás mechanizmusát mutatja be a temetők példáján:

85 [196.] [„A sírok jelentősek, amennyiben arról a világról beszélnek, amelyhez azok tartoztak, akik bennük nyugszanak, s a temetők történetének is annyiban van értelme és jogosultsága, amennyiben fényt vetnek a mostani vagy a jövő generációk útjára.”]

86 Husein TAHMIŠĆIĆ, *Pejzaži mrtvih* = Husein Tahmišćić (szerk.), *Poezija Sarajeva*, Sarajevo: »Svjetlost« izdavačko preduzeće, 1968, 214–217.

„U dosluhu sa začaranošću grada, pejzaži mrtvih ulaze u okvir prve dohvatne stvarnosti rođenog Sarajlije. Osećanje da je to tako odvajkada, i da će tako biti i ostati dok je sveta i veka, naprosto se živi. O njemu se ne misli niti rasuđuje. Sve je i lako i prirodno, jer su i pejzaži mrtvih, ta glasovita stara sarajevska groblja, razasuti lako i prirodno, gotovo nehatno, na sve strane grada, jer su oivičeni i obrubljeni sokacima, mahalama i bulevarima, potleušicama i oblakoderima, asfaltnim širitima, zatalasanom belinom kaldrme i neugaženim puteljcima, čepencima, kioscima, robnim kućama i pretrgama, stenovitim vencima i proređenim šumarcima, baščama, parkovima i potocima, odrazima svetlećih reklama i zgusnutim, prapočetnim mrakom postanja ovog belog sveta i života na njemu. Pejzaži mrtvih su uvek tu, valja samo da stupimo na kućni prag ili da pogledamo kroz prozorsko okno. Između njih i života, između njih i onoga što nas njima privodi, nema jasne i postajane granice. Nju ovde niko i ne traži, a njeno odsustvo prima se kao dar same zemlje i života na njoj.”⁸⁷

Akár az útleírásokban, itt is a holtak és elevenek világának elválaszthatatlansága, elhatárolhatatlansága kerül megállapításra. A holtak világának állandó jelenléte az élőkében öröknek, mozdulatlanoknak és természetesnek tűnik, s e viszony vázolója teszi a következő bekezdésben közölt ténytet, a régi temetők bezárását még hangsúlyosabb közléssé. A sírok mindenholi jelenlétének érzékeltesére Tahmišćić a halmozás retorikai alakzatát használja, a városi tereket megjelölő kifejezések azonban a sokszínű Szarajevót is példázzák, hiszen a gyakran archaikusnak ható, vagy regionális kontextusban használt turcizmusok mellé a modern, fejlődő nagyváros képei keverednek, s mindez összehatásában a hagyományos ottomán város és a kortárs dinamikusan fejlődő, jugoszláv város szerves egységének térkontextusába helyezi a temetőket.

58

A temetők bezárásának híre után merül fel költői képként a sírkeretek halála:

„Od tog časa i ona sama kao da su počela da umiru sa svojim stanovnicima i njihovim nadgrobnim spomenicima, sa svojim nekropolama i turbetima, sa kapelama i kaligrafskim zapisima u stihovima.”⁸⁸

87 TAHMIŠĆIĆ, *I. m.*, 215. [„Összhangban a város varázsával, a halottak tájképével (pejzaž) a született sarajevói valóságra eszmélése során először találkozik. Az a vélekedés, hogy így van ez már időtlen idők óta, és így is lesz amíg világ a világ, elevenen él. Ezen nem gondolkodunk, s nem döntünk róla. Mindez könnyű és természetes, mert a holtak tájképe, mert ezek a nevezetes sarajevói temetők is könnyedén és természetesen, vannak hanyagul elszórva a város minden oldalán, mert körül vannak kerítve és szegélyezve síkátorokkal, mahalákkal és sugárutakkal, kalyibákkal és felhőkarcolókkal, terjeszkedő aszfaltozással, a macskakövek fehér hullámaival és a burkolatlan ösvényekkel, verandákkal, kioszkokkal, áruházakkal, szakadékokkal és szirtekkel és ritkás erdőkkel koszorúzva, kertekkel, parkokkal és fényreklámokat tükröző patakokkal, s e fehér világ és a benne való létünk sűrű, őseredeti fellegeivel. A holtak tájképe (pejzaž) mindig itt van, annyi számít csak, hogy kilépünk-e a házunk küszöbén, vagy kinézünk-e az ablakon. Kőztük és az élet között, kőztük és aközött, ami hozzájuk vezet bennünket, nem létesült, és nincs világos határ. De azt itt senki sem keresi, hiányát pedig magának a földnek és a földi élet ajándékának tartanak.”]

88 *Uo.* [„Attól kezdve, mintha maguk [a temetők] is mintha haldokolni kezdtek volna lakosaikkal és sírköveikkel együtt, nekropoliszaikkal és türbéikkel, kápolnáikkal és verssoraikkal kalligrafikus felirataival együtt.”]

A képzet az Andrić leírásához, lassan dülő, düledező nisánokéhoz, a sírok lassú halálához hasonlít. A halál tere tehát ahogy saját életét éli, úgy halja saját halálát is, ám a halál pillanata itt a temetők bezárásával azonosul, nem pedig a nisánok „bedőlésével” vagy a meredélyről való ereszkedésével.

A cikk következő bekezdése a self-imázs artikulálása miatt érdekes igazán. Nemcsak az elevenek és holtak világának átjárhatóságára vet fényt, de a megszólalás T/1-be bújtatott személyessége által a temetők életét és halálát a helyiek, az elevenek, az őslakosok életének és elmúlásának metonímiájává teszi:

„I dok neumorna ruka vremena zatvara, spuštajući zasun, mi znamo da s onu stranu neopozivo ostaje jedan deo nas samih: na padinama i brežljucima Bakija, Borka, Alifakovca, Carine, Vrbanjuše, Koševa i Kovača zbilno se naše detinjstvo, dogodile se prve ljubavi, održale prve zakletve, sakrile prve zavere-ničke pomisli i nakane, svršila prva bekstva u svet. I da nije reči, i da nije njihove varljivje moći i snage, čovek ne bi imao kome da se poveri niti u šta da se pouz-da.”⁸⁹

A temető halála, letűnése az ifjúság, az emlékek lassú eltűnésével, feledésbe temetésével ér fel. A temető mint az emlékek tere tehát immár nemcsak a holtakra, de az elevenekre való emlékezés is betölti.

A temető emlékezet-helye tehát nemcsak az elmúltakra, a holtakra emlékeztet, de a személyes múltra is. Tahmičićnél ez az emlék életút perspektivikusságával és kollektív vonzatával (T/1) ér fel, míg Svobodová esetében az utazó személyes intimitásának, otlétének egyszerűsége fejeződik ki a szártott-mumifikált bürökvirág egynyáriságának jelképében.

A régi temetők bezárásáról szóló döntést, az emlékezés melankóliája ellenére nem bírálja Tahmičić, Bare megnyitását a korszak szocialista jugoszláv nemzetpolitikájának ismert frázisait használva jelenti be – az új temető az egység és tolerancia jegyében minden etnikai csoport és nemzetiség számára végső nyughelyet nyújt.⁹⁰

A cikk további részében a szerző Szarajevó rövid temetkezéstörténetét nyújtva utal a középkori bogumilnak vélet síremlékek (stećci) és a legrégebbi nisánok közötti kontinuitásra, mely a tudományos leírásokban gyakran felbukkan. Majd a Monarchia városrendezési tervének, azaz a régi temetők bezárásának kudarcára utal – leszámítva a felszámolt carinai régi pravoszláv temetőt, és a parkká alakított egykori Čekrekčinica temetőt.⁹¹

89 TAHMIŠČIĆ, *l. m.*, 215–216. [„És míg az idő fáradhatalan tenyere összeczárul elfordítva a reteszt, tudjuk, hogy e helyeken visszavonhatalanul ottmarad egy darab belőlünk, magunkból is: a Bakije, a Borak, Alifakovac, Carina, Vrbanjuša, Koševo és Kovači meredélyein és lejtőin zajlott a gyerekkorunk, itt estek meg az első szerelmek, az első fogadalmak, eltakarták az első összeesküvések gondolatát és szándékát, itt fejeződtek be az első világgá menések. S ha nem lennének a szavak megtévesztő erejükkel és képességeikkel, az embernek nem lenne kivel megosztania, sem pedig kiben megbíznia.”]

90 TAHMIŠČIĆ, *l. m.*, 216.

91 TAHMIŠČIĆ, *l. m.*, 216–217.

A régi sírkertek bezárását, amelyekhez mind a kollektív, s még inkább a személyes emlékezet köti az eleveneket, a rapid urbanizáció és az új idők kényszerének tudja be a szerző. A bezárt temetők élete befejeződik, s immár pusztán muzeális kulturális örökségként állnak nyitva:

„Ona su otvorena za nauku i umetnost, ali i za sve oči željne pogleda, stišanosti i sklada boja, inija i ritmova. Ona su zatvorena kao što se zatvara muzička kutija, kao što se pospano dete zatvara u priču o velikom začaranom gradu u koji će ga snovi dovesti. Valja verovati u tu priču, u snoviđenja djece, u začaranost pejzaža mrtvih i živih.”⁹²

Összefoglalás

Négy leíráson keresztül vizsgáltuk a heterotópia más-terének tapasztalatát mint az azt létrehozó másik (hetero-imázs) és saját (self-imázs) kultúrával való találkozás elbeszélhetőségét Szarajevó példáján. Négy különböző nézőpontot tártunk fel a leírások mögött. Strausz szemléletmódja elsősorban objektívnek és analitikusnak tűnik, noha a kontextuális és diszkurzív vizsgálatból kiderült, hogy a koloniális diskurzus kulturális hegemoniájának előítéleteiből alkotja meg a muszlim temető képét. Svobodová szemléletmódja ezzel szemben erősen személyes és poétikus, a tér kaotikus elrendezése nem az előítélet argumentumaként, de a költői kép eszközeként szerepel. Andrić topografikus szemlélete a városi paysage leírásának szokásos és sablonos pozíciójából tekint, de ezekkel szemben a leírás mozdulatlanságát elevenséggel, költői dinamizmussal cseréli fel, a temetők titkos életét ecseteli. Temporális szemlélettel találkozunk Tahmišćić cikkében, aki Andrićcsal szemben nem madártávlatból figyeli a temetőket, de mint a városi térbe és a személyes életbe, múltba szervesülő, az idők változásának kitett heterotópiát.

60

Mivel, mint arra Foucault is felhívja a figyelmet, a heterotópiák a tükör tapasztalatát nyújtják (s a tükör maga is a heterotópia egy esete), a kultúra termékeiként kiválóan alkalmasak arra, hogy visszatükrözzék azt. Mind a négy leírásban megtaláljuk a muszlim temetők jellegzetes urbanisztikai elrendezéséből fakadó reflexiót: temetők mindenhol, azaz bárhol vannak (lehetnek), valamint, hogy az elevenek és a holtak világa nincs lehatárolva, köztük folyamatos az átjárás. Utóbbi a hetero-imázsok esetében mint kulturális mássággal való találkozás tételeződik, míg Tahmišćić self-imázsában ez az átjárás magától értetődő, természetes és személyes tapasztalatként artikulálódik. Strausz estében láthattuk, hogy a muszlim temető a muszlim lakosság allegóriájává válik az analógiák elve, tükröződése alapján, míg Svobodová esetében a temető a személyes emlék tükröfelületeként jelenik meg. Andrićnál a sírok és nisánok élete mintha a holtak, a temető lakosai, a város egykori lakosainak életét másolná, Tahmišćić pedig az elevenek, a lakosok életét vetíti a holtak mozdulatlan terébe. A tükröződés jelensége a heterotópiákról szóló szövegek komparatív elemzése során különösen fontos, hiszen az imagológia jelensé-

geinek létfeltétele. A Másikat tekintő Én által kialakított kép ugyanis nemcsak a Másikat, de magát az Ént is visszatükrözi.⁹³

A heterotópiák idővel való furcsa kapcsolatáról Foucault hosszasan értekezik, megkülönböztet olyan heterotópiákat, amelyekben az idő felhalmozódik, ill. „sosem szűnik meg épülni” (archívum, múzeum, könyvtár, temető) és amelyekben a mulandóság az időlegesség és ideiglenesség, a temporalitás átmenetisége jelenik meg (üdülőfaló, vásártér). Előbbiekkel kapcsolatban a temetőt említi ideális példaként:

„A heterotópiák leggyakrabban az idő vágásához kötődnek, azaz afelé nyílnak meg, pusztán a szimmetria kedvéért, heterokroniának nevezhetnénk; a heterotópia akkor kerül ereje teljébe, amikor az emberek valami abszolút törést szenvednek el a hagyományos idejükkel; ebből is látszik, hogy a temető igen erősen heterotopikus hely, mert a temető kezdőpontja az a furcsa heterokronia, ami az egyén számára az élet elvesztése, és az a fajta öröklét, melyben az egyén nem szűnik meg feloszlani és eltűnni.”⁹⁴

Végezetül tehát a temporalitás szempontjából szükséges összevetnünk leírásainkat a temető heterokroniájáról.

Strausznál a temető térszerveződése az esetleges fejlődésről árulkodik. A rendezetlenség és elhanyagoltság azonban statikus és moccsatlan, mintha csak az oszmán időkben konzervált középkor, s az egész ország, Bosznia, az alvó szépség etnográfiai allegóriája lenne. Svobodovánál a temető nem a holtakra való emlékezet helye, de maga is emlékké válik a szárított bürökvirág metonímiájában. Nem a kollektív másik, de a személyes múltbéli élmény kronotópiájáról van szó. Andrić és Tahmičšić self-imázisában már sokkal lényegibb szerep jut a temporalitásnak. Mindketten azt a költői gondolatot vetik fel, hogy a halál helye is él, hogy nemcsak valamiféle kiterjedése van az időben, de alakulása és változása által valósul meg léte, akárcsak az emberi élet, amelynek végidejére emlékeztet. Andrić költői imaginációja a lassan völgybe csúszó temetőkről, sírba dőlő nisánokról mintha egyszerre szemléltetné a természeti idő (talajerózió, a fehér lavina metaforája) a történelmi idő változatlanul változó természetét (a nisánok állandóan menetelő hadsereg) és a individuális életidő végességét (a nisánok gazdáikat utánozva dőlnek bele azok sírjába). A temető heterotópiája/heterokroniája az idő felhalmozódása által mintha a temporalitás pluralitását tenné lehetővé Tahmičšić esetében is. Az individuális életidő itt nem a halálként, de a múltra való emlékezet személyes, mégis kollektív (T/1.) emlékezetként tükröződik a más-térben. Self-imázsként, a „benszülött” szempontjából az élet ideje és az elevenek tere nem választódik el a halál idejétől és a holtak terétől. A temető jelenléte a mindennapi életben ugyanis minden szarajevói számára születése óta ismerős, otthonos tapasztalat. A temetők bezárásának döntése azonban Tahmičšićnél megrövidíti az időknek ezen bőségét. A bezárás a temető halálát jelenti, egyben az idő felhalmozódásának megakasztását. Noha a bezárt temető mint időt felhalmozó heterotópia archívumként, tanulmányozásra szolgáló objektumként továbbra is fennáll, az ele-

93 „Je regarde l’Autre et l’image de l’Autrevéhicule aussi certaine image de ce Je qui regarde, parle, écrit.” PAGEAUX, *l. m.*, 61.

94 FOUCAULT, *l. m.*

venek világától, az individuális élettől széparálódik, s így a temporalitás állandóan töltekező pluralitása csorbát szenved. A végső hely vége egy másik, egy új kezdete, s ez a történelmi kor metonímiájává válik egyben.

Általános tanulságlevonásként elmondható, hogy a temető tértapasztalata nem pusztán a (saját vagy idegen) kultúráról való tudást teszi lehetővé a tükröződés által, de az idő sokféleségének megélésére nyújt teret.

Irodalom

- ANDRIĆ, Ivo, *Jedan pogled na Sarajevo = Uő, Predeli i staze. Putopisna prosa*, Beograd: Dereta, 2016, 189–195.
- ANDRIĆ, Ivo, *Na jevrejskom groblju u Sarajevu = Uő, Predeli i staze. Putopisna prosa*, Beograd: Dereta, 2016, 198–204.
- ARIÈS, Philippe, *Western Attitudes toward Death: From the Middle Ages to the Present*, transl. Patricia M. Raum, London: Marion Boyars Books, 1976.
- Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képbén. Bosznia és Hercegovina*, A Magyar Királyi Államnyomda kiadása, 1901. (reprint: Debrecen: Méry Ratio, 2014)
- BEJTIĆ, Alija, *Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju, 1952/3-4., 229-297.
- BEJTIĆ, Alija, *Ali-pašina mahala. Prilog izucavanju urbanisticke i socijalne strukture grada*, Prilozi Instituta Istoriju, Sarajevo, 1966/2., 19–58.
- BEJTIĆ, Alija, *Ulice i trgovi Sarajeva: topografija, geneza i toponimija, opografija, geneza i toponimija*, Sarajevo: Muzej grada Sarajeva, 1973.
- FOUCAULT, Michel, *Más terekről – Heterotópiák* [1967], 1984, <http://exindex.hu/index.php?page=3&id=253> (Letöltve: 2019. 08. 31.)
- FRIED István, *Utak és tévutak Kelet-Közép-Európa irodalmaiban. Tanulmányok*, Budapest: Magvető, 1989, 286.
- DURAKOVIĆ, Enes, *Riječ i svijet, Studije i eseji o bosanskohercegovačkim pjesnicima dvadesetog vijeka*, Sarajevo: Svijetlost, 1988.
- HADŽIJAHIĆ, Muhamed, *Sinkretički elementi u islamu u Bosni i Hercegovini*, Prilozi za orijentalnu filologiju, ed. Sulejman GROZDANIĆ, Orijentalni Institut u Sarajevu, XXVIII–XXIX, 1978/79, 201–329.
- HAJDARPAŠIĆ, Edin, *Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans 1840–1914*, Ithaca and London: Cornell University Press, 2015.
- HANGI, Antun, *Život i običaji muhamedanaca u Bosni i Hercegovini*, Mostar: Tisak Hrvatske dioničke tiskarne, 1900.
- HOERNES, Moritz, *Dinarische Wanderungen. Cultur- und Landschaftsbilder aud Bosnien und der Hercegovina*, Wien: Verlag von Carl Graeser, 1894.
- HOLBACH, Maud M., *Bosnia and Herzegovina – Some wayside wanderings by Maude M. Holbach with 48 illustrations from photographs by O. Holbach and map*, London: John Lane, the Bodley head, New York: John Lane Company, MCMX (1910), 74–75.
- JERGOVIĆ, Miljenko: *Sarajevo, plan grada*, Knjiga prva, Fraktura, Zagreb, 2015.
- JEZERNIK, Božidar, *Divlja Europa. Balkan u očima putnika sa Zapada*, ford. Slobodanka GLIŠIĆ, Beograd: Biblioteka XX vek, 2007, 39–43.
- KARAUŁAC, Miroslav, *Rani Andrić*, Sarajevo: Prosveta Beograd – Svjetlost, 1980.
- LUKÁCSI Attila, *Egyedülálló a fővárosi temetők mostoha sorsa*, Múlt kor történelmi magazin, 2007. november 1., https://mult-kor.hu/20071101_egyedulallo_a_fovaros_i_temetok_mostoha_sorsa (Letöltve: 2019. 8. 31.)
- PAGEAUX, Daniel-Henri, *La littérature générale et comparée*, Paris: Armand Collin, 1994.
- RIZVIĆ, Muhsin, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, Vol II, Akademija nauka i umjetnosti Bosne

- i Hercegovine, Djela, Knjiga XLVI, Sarajevo: Odjeljenje za književnost i umjetnost, 1973.
- RIZVIĆ, Muhsin, *Panorama bošnjačke književnosti*, Sarajevo: Lilijan, 1994.
- RUTHNER, Clemens, *Habsburg's Little Orient. A Post/Colonial Reading of Austrian and German Cultural Narratives on Bosnia-Herzegovina, 1878–1918*, Kakanien revisited, 2008/5., 1–16. www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/CRuthner5.pdf (Letöltve: 2019. 08. 31.)
- STRAUSZ Adolf, *Bosnyák föld és népe: Bosznia története és földrajzi leírása*, Budapest: Tettey Nándor és Társa, 1881.
- ŠALDA, F. X., *In memoriam Růženy Svobodové. Z prožitého a vypořádaného = Uő, Studie z české literatury, Soubor díla F. X. Šaldy, sv. 8.*, Praha: Československý spisovatel, 1961, 63–83.
- ŠALDA, F. X., *Růžena Svobodová: Barvy Jugoslavie = Uő, Kritické projevy XI.*, Soubor díla F. X. Šaldy, sv. 20, Praha: Československý spisovatel, 1959, 186–188.
- SAID, Edward, *Orientalism*, London: Penguin, 2003.
- STRAUSS, Adolf, *Bosnien, Land und Leute. Historisch-Ethnographisch-Geographische Schilderung*, Wien: Druck und Verlag von Carl Gerold's Sohn, 1882.
- SVOBODOVÁ, Růžena, *Barvy z Jugoslavie – obrázky z cest 1911*, Praha: Nákladem České Grafické Unie a. s. v Praze, 1911.
- SZATUCSEK Tibor: *Buda temetőinek története = GAZDA István (et kol.), Budapesti Helytörténeti Emlékkönyv VII.*, Budapest: Budapesti Honismereti Társaság, 2010, 88–99.
- TAHMIŠČIĆ, Husein, *Pejzaži mrtvih = Husein Tahmišćić (szerk.), Poezija Sarajeva*, Sarajevo: »Svijetlost« izdavačko preduzeće, 1968, 214–217.
- TODOROVA, Maria, *Imagining the Balkans*, Updated Edition, Oxford University Press, 2009.
- Tošović, Branko, *Ivo Andrić – Literat und Diplomat im schatten zweier Weltkriege (1925–1941) / Ivo Andrić – Književnik i diplomata u sjeni dvaju svjetskih ratova (1925–1941)*, Andrić Initiative 5, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz – Beograd: Beogradska knjiga, 2012.
- VERVAET, Stijn, *Centar I periferija u Austro-Ugarskoj. Dinamika zgradnje nacionalnih identiteta u Bosni I Hercegovini od 1878. Do 1918 godine na primjeru književnih textova*, Zagreb–Sarajevo: Synopsis, 2013.

The Heterotopia of the Cemetery. Muslim Cemeteries in Sarajevo from the Central European Point of View

Abstract. This paper is partial outcome of the research of generically heterogeneous corpus of texts written about Bosnia-Herzegovina during the Austro-Hungarian rule (1878–1918) in non-German (which means less hegemonic) languages – so in Hungarian and Czech. This study examines the heterotopia of the cemetery, more precisely, the description and view of the Muslim cemeteries in Sarajevo within the mentioned corpus. As Michel Foucault pointed out, the heterotopia is constructed by culture, these descriptions are thematizing not only spacial experience but also the meeting with the other culture. These hetero-images can be found in the ethnographic work of Adolf Strausz and the travelogue Růžena Svobodová, which are compared with the similar descriptions of the domestic authors, so the self-images in the travel writings of Ivo Andrić and one article of Husein Tahmišćić.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, South-Slavic literature, imagology, heterotopia,

Száz Pál
Katedra maďarského jazyka a literatúry
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave
Gondova 2,
P. O. BOX 32
814 99 Bratislava
szaz2@uniba.sk

Az „Ny” mint nyelv Zilahy Péter *Az utolsó ablakzsiráf* című könyvében

Absztrakt. Zilahy kötete a polifonikus nyelvi tér határai között mozog. Így a nyelvi fixáltságon túli kapcsolatokra is utal. Az elbeszélő eszménye ilyenkor a valóság idealizált nyelv által határolt hozzáférése lenne. Ennek alapján a tematikus textúra és a plurális olvasási stratégia egymásnak feszülésének termékeny terepe ez a kötet. Épp ezért talán érdemes lehet felütni az „ny”-nél. Ez lenne a dolgozat elsődleges tétje is.

„M megbocsátani és felejteni annyi, mint becses tapasztalatokat az ablakon kidobni.”
Arthur Schopenhauer

Nyelv 1.:

„Ha a számba veszem az enivalót, a nyelvemem érzem az ízét. Tudom, hogy édes, sós, savanyú vagy keserű. A nyelv érzékszerv. Beszéd közben mozgatom a nyelvemet, e nélkül nem tudnék beszélni.”

Mérei Ferenc – V. Binét Ágnes: Ablak—Zsiráf

Nyelv 2.:

„Magyarországon magyar nyelven beszélünk. Japánban japán nyelven beszélnek. A Földön az emberek sokszáféle nyelven beszélnek. Az iskolában mindenki tanul idegen nyelvet. Angolt, franciát, németet, oroszot és más nyelveket is.”

Mérei Ferenc – V. Binét Ágnes: Ablak—Zsiráf

A rendszerváltásra vagy pedig az azokat megelőző forradalomra, forradalmakra való reflektálás irodalmi igénye, azaz a rendszerváltást és az azt megelőző, illetve követő eseményeket tematizáló regények – mind a magyar, mind pedig a szlovák és cseh irodalomban – már a kilencvenes évek elején megjelentek, és mennyiségük az utóbbi időben jelentősen növekedett, az esemény reprezentációja pedig variábilissá vált. Gondolhatunk itt Grendel Lajos, Jáchym Topol, Pavel Vilikovský, Esterházy Péter egyes műveire, vagy akár Garaczi László, Kukorelly Endre, Csaplár Vilmos és Bogyó Noémi szövegeire. Aktuális és termékeny feladat a korpusz irodalomtörténeti, történeti, narratív, műfaji, stiláris és poétikai szempontokat együttesen működtető feldolgozása. Véleményem szerint ezekben a művekben a rendszerváltás fogalma jellegzetesen közép-európai kontextusban tűnik fel.

Ebből következik, hogy a közép-európaiság¹ utóbbi években megkérdőjeleződött, és bizonyos mértékig kiüresedett fogalmát sajátos tartalommal töltheti fel a rendszerváltás közép-európai tapasztalatként való értelmezhetősége. Hiszen ebben az esetben a kvázi nemzeti rendszerváltás-történetek a hasonlóságaik miatt Európán belüli kontextusban gondolhatóak el². A vizsgálat az irodalmi alkotásokban megjelenő rendszerváltás-tapasztalatok és közép-kelet-európai identitásnarratívák feltárására irányulhat, különös tekintettel a szövegtér traumatikus térként való megjelenítésére; a származás, a társadalmi, generációs és a nyelvi határok, határidentitások reflexiójára a szövegben. Az így tetten érhető „többnyelvű kulturális szöttes” mintázatát az egymás mellett létező, egymással párhuzamosan vagy ellentétesen jelen lévő kulturális tendenciák hozzák létre, éppen ezért a leírása az „átfogó pillantás”³, a komparatiztika módszertanával gondolható el, olyan megközelítésmódot kíván, amely az egymás melletti tendenciákat együttesen képes érzékelni.

Zilahy Péter *Az utolsó ablakzsiráf* című könyve a délszláv rendszerváltás, Jugoszlávia széthullása, valamint az azt megelőző tüntetések, események körülményeit viszi színre. Az 1996-os belgrádi diáktüntetés történetét fragmentált formában, az illusztrált gyereklexikon műfaji hagyományát, az *Ablak—Zsiráf*⁴ szerkezeti és nyelvi sajátosságait imitálva beszéli el, és groteszk módon forgatja ki annak ideologikus alapjait.

„Az ablakzsiráf egy képeskönyv volt, amelyből olvasni tanultunk, amikor még nem tudtunk olvasni. Megtudhattuk belőle, hogy a nap keleten kel, szí-

- 1 Pl. Mitteleuropa / Közép-Európa, Zwischeneuropa / Köztes-Európa, Délkelet-Európa, Central Europe, East-Central Europe, Central-Eastern Europe, Eastern Europe, Central- and Eastern Europe, Kárpát-Európa, Dunatáj, Balkán-Európa, borderlands of Western civilizations. Lásd BOJTÁR Endre, *A közép- és kelet-európai összehasonlító (irodalom)történet mai lehetőségeiről*, Regio, 2001/2, 161. A fogalom variációit lásd pl.: Áttűnések: A századforduló irodalma Közép- és Kelet-Európában, szerk. BALOGH Magdolna et al., Budapest: Balassi, 1992.; Dionýz ĎURIŠIN, *Dialógy a reflexie: o medziliterárnosti*, Bratislava: Smena, 1987; UŐ (red.), *Osobitné medziliterárne spoločenstva I–V.*, Bratislava: Veda, 1986–1992. *Hľadanie súčasnosti, Slovenská literatúra začiatku 21. storočia*, eds. Radoslav PASSIA, Ivana TARANENKOVÁ, Bratislava: Literárne informačné centrum, 2014.; LENDVAI Ferenc, L. *Közép-Európa-koncepciók*, Budapest: Áron, 1997.; Miroslav MARCELLI, *Miesto, čas, rytmus*, Bratislava: Kalligram, 2014.; Miroslav MARCELLI, *Filozofi v meste*, Bratislava: Kalligram, 2008.; Miroslav MARCELLI, *Mesto vo filozofii*, Bratislava: Kalligram, 2011.; Radoslav PASSIA, *Na hranici (Slovenská literatúra a východokarpatský hraničný areál)*, Levoča: Modrý Peter, 2014.; Katharina RAABE, *1989 és a kelet-közép-európai irodalom (olvasott térség)*, Lettre, 2009/22.; *Razvitie literaturi v epohu formirovanija nacij v sztranah Centralnoj i Jugo-Vostocnoj Jevropi: Romantizm*, szerk. I. A. BOGDANOVA et al., Moszkva: Nauka, 1983.
- 2 FRIED István, *A Dunatáj irodalmainak összehasonlító elemzése = Uő, A közép-európai szövegüniverzum*, Budapest: Lucidus, 2002, 167–182.
- 3 THOMKA Beáta, *Kultúrkörök határmezsgyéjén*, Jelenkor, 1993/12., 1033.
- 4 *Ablak—Zsiráf. Képes gyermeklexikon*, szerk. MÉREI Ferenc – V. BINÉT Ágnes, Budapest: Móra, 2017.

vünk a baloldalon van, az októberi forradalom novemberben volt, és az ablakon beárad a fény – akkor is, ha be van csukva”⁵ – olvashatjuk Zilahynál.

A szövegrész nyilvánvalóvá teszi, hogy az *Ablak–Zsiráf* egyfajta hungarikumként sajátos generációs tapasztalatot jelentett, illetve jelent. A Mérei Ferenc és V. Binét Ágnes által összeállított gyereklexikon („a kommunizmus egyik oktatáspolitikai alapláté”⁶) a ’70-es években jelent meg először, és 2017-ben (túlélve az alkotókat) a 42. (!) kiadását érte meg. Az egyes kiadások „felújítva”, aktualizált tartalommal, fogalomkinccsel, ám lényegében az eredeti könyv arculatához és módszertanához igazodva jöttek létre. Ily módon a kiadvány Magyarországon (és hozzátéhetjük: magyar nyelvterületen) az általános iskolai oktatás részévé tudott válni. Az olvasás elsajátításának egyik meghatározó lehetősége, eszköze, amely – ezzel együtt – a világról alkotott elsődleges kép kialakításához is hozzájárul. A szócikkek, miközben általános tapasztalati, természettudományos és műveltségbeli kérdéseket vizsgálnak, a korszak hű lenyomatát adják. Manapság már olyan kérdésekre is választ kaphat az épp aktuális kiadvány, kiadás olvasója, hogy mit jelent és hogyan működik az e-mail, mennyi mindent tud egy mobiltelefon, és miért hasznos épp a fogszabályozás.

Másrészt azonban jól érzékelhető, hogy Zilahy szövege ironikusan viszonyul a mintaként választott műhöz. Hiszen az *Ablak–Zsiráf*, ahogy Nagy Gergely megfogalmazza, „[e]gyfajta előírt nézőpontot és tudást közvetített a világ szemléléséhez éppúgy, mint maga a kommunizmus: beférközött a hétköznapokba, behatárolta az ismereteket s kinevelt több generációt ezek szellemében.”⁷ Az *utolsó ablakzsiráf* épp olyan eseménykort választ tárgyául, amely azokat a kontextusokat, amelyek mentén az *Ablak–Zsiráf* létrejött, igyekszik átrendezni. A kommunizmus szigorúan ellenőrzött kulturális és tudásszerkezetei helyett a szabadságot emeli elsődleges értéké.

Azaz nemcsak a társadalom és a politika zárt, megbonthatatlan tünő szerkezeteit kívánja felszámolni, hanem az ismeret- és kapcsolathálózatok organikus alakulásának is teret kíván adni. Az eredeti *Ablak–Zsiráf* tömör, a célközönség olvasási képességeihez és befogadási stratégiáihoz igazodó szócikkei egy lekerekített, megnyugtató valóságról adnak képet, és azt érzékeltetik, minden tudás már eleve adott. Ez a kötet azonban arra mutat rá ironikusan, hogy miközben a világ dolgait a személyes emlékezetben meg akarjuk tartani, illetve – az írás révén – a kollektív emlékezet számára hozzáférhetővé akarjuk tenni, azok folyamatosan változnak.

A forma, azaz lexikon keretű szerkezete, és a tartalom, azaz a forradalom, és általában a történelem dinamikus és széttartó (anarchikus) jellege kerül így szembe, feszültségbe egymással.

Hisz „[m]indaz, amit ma emlékezetnek nevezünk, tulajdonképpen nem emlékezet, hanem már történelem. Mindaz, amit az emlékezet fellángolásának nevezünk, az valójában a történelem tüzeiben való végleges eltűnés. Az emlékezet igénye voltaképpen a történelem igénye.”⁸

5 ZILAHY Péter, *Az utolsó ablakzsiráf*, Budapest: Ab Ovo, 2000 (második kiadás), 4.

6 NAGY Gergely, *Az ablakzsiráf utolsó árnyalata* [online]. <http://fotoirodalom.blogspot.com/2017/08/nagy-gergely-az-ablakzsiraf-utolso.html>

7 NAGY Gergely, *I.m.*

8 Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között* [online] <https://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html>

Zilahy személyes tapasztalattal rendelkezett az ábrázolt korszakot illetően: tudósítóként utazott Belgrádba, a Milosevics elleni tüntetések természetrajzát testközelből ismerte meg. Az ismert eseményeket (*a tüntetés fázisait, körülményeit, a történelmi személyiségekkel kapcsolatos tényeket, illetve a korabeli popkulturális jelenségeket, trendeket*) illusztratív és bizonyos mértékig dokumentatív funkcióval bíró képanyag viszi színre, amelynek egy részét a szerző készítette, fotózta.

Mellette szerepel – szócikkekre tagolva – a gyerekkor és a felnőttkor tapasztalatait, tágabb értelemben, a gyerekkorban olvasott *Ablak—Zsiráf* által közvetített rend, és a forradalmi körülmények között megtapasztalt, *Az utolsó ablakzsiráf* keretei között színrevihető, új rend / rendetlenség élményét ütköztető, ironikus elbeszélés. Ahogy az *Ablak—Zsiráf* bekezdései is a személyes tapasztalattól kiindulva definiálják az általános kérdéseket (amely Zilahy Péter esetében különösen priváttá válik, hiszen az *Ablak—Zsiráfok* egyik leggyakoribb főhőse, cselekvője, példaalanya épp a „Péter” névre hallgat), úgy *Az utolsó ablakzsiráf* is a személyes tapasztalat és az általános tézisek összevetésére épít, azonban a kétféle valóság fokozatosan, ironikusan elhajlik egymástól.

A szöveg ironikus—metaforikus beszédmódja, az *Ablak—Zsiráf* retorikáját, deklaratív és naiv logikáját felidéző szöveges sík számos ponton kerül éles ellentétbe a képek naturalizmusával, a Balkán, a megfélemlítés, az erőszak láttatásával (miközben az *Alak—Zsiráf* is kerül a kötetbe képanyag).

68

Egy általános műveltségi lexikonban minden szónak megvan az adott helye. A lexikon szavakat és fogalmakat kényszerít olyan rendbe, amely azok természetes előfordulásától különbözik. A szócikkek ábécérendje a szótárak logikáját követi: az egymás mellé, mögé helyezett kifejezések között ritkán áll fenn logikai vagy szemantikai kapcsolat. Azonban a világot, amelyet leírnak, valójában darabjaira tördelik. Kimetszenek belőle jelentősnek ítélt valóságemeleket, hogy azokhoz egy vagy több, de mindenképp véges számú jelentésmezőt kapcsoljanak. A lexikon könyvtárgy. Vagy adatbázis. És ilyen értelemben a legtöbb esetben archívum: a szóképhez rendelt szemantikai tartalmakat rögzíti is. Kimerevít egy pillanatot: a nyelv, a kultúra, a történelem és a világról való tudás egy adott fázisát, a világ értelmezésének egy opcióját. Ha a rend változik, át kell írni a lexikont. (Talán ezért is volt szükség az *Ablak—Zsiráf* 42. változatára is.)

A rendszerváltások után átírják a lexikonokat, hiszen a történész célja a múlt megidézése, épp az, hogy áthidalja a távolságot, amely az időben létrejön, és reprodukálja a közvetlenséget, amely már nem áll rendelkezésre, illúziót képez a tapasztalat mintájára, hiszen „a történelmi tapasztalatban közelről érint bennünket a múlt.”⁹ A történettudomány számára a távolság áthidalásának eszköze az írás, vagy legalábbis mindenképp olyan gesztus, amely az íráshoz hasonlóan a lejegyzést, rögzítést helyezi a tapasztalat és a tudomány közé. *Az utolsó ablakzsiráf* azonban a többek között Hayden White nevével fémjelvezhető, történetkritikai nézőponttal hozható összefüggésbe, abban az értelemben, hogy a lejegyzést folyton újrendezhető bekezdések, gondolatmenetek, jegyzetek halmazaként láttatja, ahol a fotó- és képanyag szintén újrastrukturálható, alakítható és értelmezhető.

9 Frank R. ANKERSMIT, *A történelmi tapasztalat*, ford. BALOGH Tamás, Budapest: Typotex, 2003, 53.

A tipográfia látszólagos rendezettsége szintén a lejegyzés és olvasás kvázi oppozícióját támasztja alá. A szövegben kiemelt betűk, szavak a szöveg szerkesztettségére hívják fel a figyelmet, emellett a szójelentéssel, az asszociatív mezőkkel való játékokra is invitálják az olvasót¹⁰. Nem a lényeg kiemelésére, rögzítésére tesznek kísérletet, ahogy az a tankönyv- vagy szótárírás során történik, hanem éppenséggel lehetővé teszik az olvasás irányának folyamatos változtatását, ezzel együtt az értelmezési keretek dinamikus módosulását. A gondosan strukturált, képi és nyelvi síkon is információkat közlő narratív váz ellentétes azzal a rendszertelenséggel, a rend hiányával, amelyet a tematika szintjén színrevisz. A fragmentált elbeszélésben a morál, a törvény, a hierarchia fokozatosan felbomlik; a nemzeti és nemzetiségi kódok, a politika, a kultúra és a valóság fogalmai átrendeződnek.

Zilahynál ez a tendencia elsősorban a közép-európai kultúra milyenségének körvonalazásában érzékelhető, amelyet két, egymással ellentétes stratégia, az emlékezet és a történelem terhe működtet. Pierre Nora fogalmazza meg: *„Emlékezet, történelem: távolról sem szinonimák, s rá kell ébrednünk, hogy szembeállítja őket minden. Az emlékezet maga az élet, melyet élő csoportok hordoznak, s ekképpen folyamatos fejlődésben áll, kitéve az emlékezés és a felejtés dialektikájának, nem törődve szükségszerű deformációjával, védtelen minden használat és manipuláció ellen, hajlamos hosszú rejtőzködésre és hirtelen új életre kelésre. A történelem mindig problematikus és tökéletlen rekonstrukciója annak, ami már nincs. Az emlékezet mindig időszerű jelenség, megélt kötődés az örök jelenhez; a történelem a múlt megjelenítése.”*¹¹ A kötet szócikkeiben az aktuális, belgrádi események újra meg újra összeérnek a történelmi Magyarország tényszerű eseményeivel. Így például a tüntetés „gyerekserege” asszociálja a janicsárok seregét:

„A belgrádi tüntetés családi program, ha nem vigyázol, fellöpsz egy gyereket. Gyerekek nyakon, vállon, ölben, kéz a kézben. Pampersszel a hónalatt tüntető anyák. Kölyökképző diákok és rohamrendőrök. Válogatott gyerekek. A boszniai háború mint totális háború gyerekek bevonásával folyt, gyerekeket öltek, raboltak, cseréltek. Gyerekek harcoltak egymással szemben. Belgrádi rémhírek szerint a szarajevói állatkertben szerb gyerekekkel etették az orosz-lánokat.

A törökök háromszáz éven keresztül szedték a gyerekadót a Balkánon. Minden hatodik gyereket Isztambulba vittek, ahol intenzív nyelvtanfolyam, hitoktatás és katonai kiképzés várta őket. A janicsárnak nem lehetett családja és magánélete. Állandó háborúban élt, szabadidejét Allahra fordította. Allah cserébe korlátlan karrierlehetőséget biztosított, a nagyvezírek többsége szerb, horvát, bosnyák, albán gyerekekből került ki. A janicsárok voltak az első állandó európai zsoldossereg. Jeni cseri – az elcseréltek serege.”

Az ilyen megoldások egy sajátos (magán) mitológia kialakítását teszik lehetővé. Olyan emlékmunkáról van szó, amely egyszerre tesz kísérletet a még éppen az emlékezet tárgyává váló szegmensek örökkévalósághoz – a kollektív emlékezethez – való kapcsolására, valamint a már archívumként működő, rögzült, lezárt történelmi tapasztalatnak az élő emlékezetbe való

---

10 Vö. Nagy Gergely, *I.m.*

11 NORA, *I.m.*

visszavezetésére. A gesztus alapja a mintázat. A fenti idézetek esetében például az „elszenvedés” mozzanata: ahogy az *Ablak—Zsiráfot* olvasó gyerek ki van kiszolgáltatva a tudásszerkezeteknek, amelyek a könyvbe íródtak, úgy lesz szükségszerű szemlélője a forradalomnak a tüntetésen, és – egy adott történelmi korszakban – részese egy militáns társadalmi szerveződésnek.

Az egybevágó formák keresése azonban ennél direkter módon jelenik meg abban a sajátos térkép-vázlatban, amelyet a kötet Európáról a városok kezdőbetűi alapján vázol fel:

„Egy tétre menő ország-város parti végén észrevettem, hogy az Északi-tengertől a Perzsa-öbölhöz Brugge és Bászra között vonalzóval húzható egyenes vonal mentén fekszenek a B betűs fővárosok. A Brüsszel – Bonn – Bécs – Budapest – Bukarest – Bagdad tengely önmagáért beszélt, és mivel tisztában voltam azzal, hogy a városok keletkezését a folyók, a tengerek és a hegyek is befolyásolják, nem éreztem légből kapottnak Bratislava, Belgrád és Bern bevonását sem.”¹²

A B betűs városokhoz hasonlóan M betűs városok is mintázhatják a teret: a könyv végére illesztett térkép két egymást metsző, lineáris vonalon ábrázolja is mindezt. Ha Európa történelmét nem a kauzális (vagy annak vélt) viszonyrendszerek, és nem a temporális összefüggések szerint vázoljuk fel, hanem az írásjelek hasonlóságai és eltérései szerint, akkor elmozdulnak az erővonalak, és akár egy számunkra tetsző alakzattá is rendeződhetnek.

70

A nosztalgia és a láttatás retorikája az, ami Zilahy könyvét alakítja. Hogy a történelmi és a személyes múlt elemei, hasonlóan a fikcionált jelen jugoszláviai eseményeihez, megélhető, különleges élmények. S értékük éppen abban van, hogy a befogadó könnyedén megértheti őket, illetve beléjük helyezkedhet.

Hangulatot kap, akár nyelvi, akár képi/vizuális vonatkozásban. Akár drámai, akár történelmi, akár stílárius kontextuban. Ha a szavak jelentése meg is változik (például a kalács süteményt jelent, a pogácsa lepényt, a tyúkot kuviknak mondják, a kakas pedig tyúk...). Akkor is. Nyelv marad. Ny.

Irodalom

- ANKERSMIT, Frank R., *A történelmi tapasztalat*, ford. BALOGH Tamás, Budapest: Typotex, 2003.
- BALOGH Magdolna et al. (szerk.), *Áttűnések: A századforduló irodalma Közép- és Kelet-Európában*, Budapest: Balassi, 1992.
- BOGDANOVA, I. A. et al. (szerk.), *Razvitie literaturi v epohu formirovanija nacij v sztrana Centralnoj i Jugo-Vostocnoj Jevropi: Romantizm*, Moszkva: Nauka, 1983.
- BOJTÁR Endre, *A közép- és kelet-európai összehasonlító (irodalom)történet mai lehetőségeiről*, Regio, 2001/2., 160–165.
- ĐURIŠIN, Dionýz (szerk.), *Osobitné medziliterárne spoločenstva I–V.*, Bratislava: Veda, 1986–1992.
- ĐURIŠIN, Dionýz, *Dialógy a reflexie: o medziliterárnosti*, Bratislava: Smena, 1987.
- FRIED István, *A közép-európai szöveg univerzum*, Budapest: Lucidus, 2002.
- LENDVAI Ferenc, L. (szerk.), *Közép-Európa-konceptiók*, Budapest: Áron, 1997.
- MARCELLI, Miroslav, *Filozofi v meste*, Bratislava: Kalligram, 2008.
- MARCELLI, Miroslav, *Mesto vo filozofii*, Bratislava: Kalligram, 2011.
- MARCELLI, Miroslav, *Miesto, čas, rytmus*, Bratislava: Kalligram, 2014.
- MÉREI Ferenc – V. BINÉT Ágnes (szerk.), *Ablak—Zsiráf. Képes gyermeklexikon*, Budapest: Móra, 2017.
- NAGY Gergely, *Az ablakzsiráf utolsó árnyalata* [online]. <http://fotoirodalom.blogspot.com/2017/08/nagy-gergely-az-ablakzsiraf-utolso.html>
- NORA, Pierre, *Emlékezet és történelem között* [online] <https://epa.oszk.hu/00800/00861/00012/99-3-10.html>
- PASSIA, Radoslav, *Na hranici (Slovenská literatúra a východokarpatský hraničný areál)*, Levoča: Modrý Peter, 2014.
- PASSIA, Radoslav – TARANENKOVÁ, Ivana (szerk.), *Hľadanie súčasnosti, Slovenská literatúra začiatku 21. storočia*, szerk. Bratislava: Literárne informačné centrum, 2014.
- RAABE, Katharina, *1989 és a kelet-közép-európai irodalom (olvasott térség)*, Lettre, 2009/22., 26.
- THOMKA Beáta, *Kultúrkörök határmezsgyéjén*, Jelenkor, 1993/12., 1032–1034.
- ZILAHY Péter, *Az utolsó ablakzsiráf* (2. kiadás), Budapest: Ab Ovo, 2000

The „Ny” like „nyelv” in the Book „Az utolsó ablakzsiráf” by Péter Zilahy

Abstract. The volume of Péter Zilahy is enclosed by the boundaries of polyphonic linguistic space. Hence, it refers to connections and reactions beyond the sphere of established language. In such cases, ideally, the narrator should be able to access reality via an idealised-version of language. Based on this assumption, the volume provides a fertile ground for the dichotomies of thematic texts and pluralistic reading strategies. This should be highlighted in the paper by re-reading the entry of the letter „Ny”. This is what this endeavour is concerned with.

Keywords: language, postmodernism, transkulturalism, Péter Zilahy, Ablak—Zsiráf

Mizser Attila
Eszterházy Károly Egyetem,
Mozgóképművészeti és Kommunikációs Tanszék (Eger)
attila.mizser@gmail.com

Súlyos határsértés

Határhely(zet)ek, identitáshatárok Tolnai Ottó
Szeméremékszerek című regényében

Absztrakt. Súlyos és többszörös határsértéssel vádoljuk Tolnai Ottó regényét (Szeméremékszerek). Az elbeszélő-főhős akarva és akaratlanul, konkrétan és átvitt/poétikai értelemben is határsértéseket követ el. A cselekmény a határsávban játszódik, és ábrázolja a szerb–magyar határon zajló migráns-helyzetet, a határ fokozott őrzését. Az elbeszélő, aki két steril pohárral járja be a határsávot, maga is vádlottá, letartóztatottá válik, és olyan helyeket jár be, mint a fogda, börtön vagy a pszichiátria. Ezeket a helyeket Foucault deviancia- heterotópia fogalma alapján értelmezhetjük. Ezekben a fiktív helyzetekben a végtelen mesélés, a szerteágazó történetek és a fecsegés a szereplő fegyvere az őt kihallgató tisztekkel, orvosokkal szemben. Tolnai, már ismert módon, alteregókkal kérdez rá az elbeszélő személyére, elbeszélő és szereplő viszonyára.

A Tolnai Ottó szerzői néven ismert személy többszörös, mondhatni notórius határsértő. Regényében elbeszélője és egyéb tettestársai szemérmetlenül evickélnek (át) két steril pohárral a határsávon, ám eközben számos helyen határsértést követnek el, olykor óvatlanul, de az esetek nagy részében előre megfontolt szándékkal. Már a két pohár hazaszállításából adódó esetnek közreadása, leírása olyan papírhalmot, dossziék sokaságából álló iratmegőrzőt eredményez, mely kihallgatási jegyzőkönyvként, kéziratkupacként, „összeköcölt novellafüzérként” vagy akár regényként is értelmezhető.¹ Az iratmegőrző dobozt mindenféle kezek és tekintetek turkálják, keverik, olvassák különböző célból, míg végül a főszereplő elbeszélő is beleveszik a szövegkáoszba, saját bevallása szerint, de aztán mégis fixál valamiféle sorrendet, egy, a regény tesztébe fűrt tartalomjegyzéket, amit, ahogy a gyakorlott olvasó sejtí, értelmetlen lenne összevetni az előttünk heverő kötet anyagával, szövegeivel.

A végül *Szeméremékszerek. A két steril pohár. Regény Misu és társai avagy az iratmegőrzők sorrendje* címmel és műfajra utaló paratextussal 2018-ban megjelent alkotás műfaji áthágásai csak az első, és talán a legegyszerűbb a határsértések sorában. E mű korábbi Tolnai-szövegekhez hasonlóan rúgja fel írott és mesélt szöveg határait is, már ismerős alteregóival, szereplőgárdájával bizonytalanítja el az elbeszélő személyét, elbeszélő és főszereplő viszonyát. Ám mindezt a szerző tovább fokozza a határsávban játszódó történet határhelyzeteinek, köztes létének kiemelésével, a regény, nevezzük mégiscsak így, helyszínei olyan heterotópiák, mint a vasút, állomás, és deviancia-helyek, mint a fogda, a börtön és a pszichiátria, amelyekben szerzőnk a fogva tartott, és amelyek által a mű az itt–ott, a bent–kint, a normalitás és abnormal-

---

1 Vö. TOLNAI Ottó, *Szeméremékszerek. A két steril pohár*, Budapest, Jelenkor Kiadó: 2018, 344–345. (Továbbiakban: *Szeméremékszerek*, oldalszám)

lítás határait végképp felszámolja és kérdéssé teszi. A vajdasági magyar kisebbség geokulturális közegében játszódó történetet a szerb–magyar határon zajló aktuális migránshelyzet, az újonnan felhúzott drótkerítések, a megszigorított határőrség élezi ki, mindez a határon-lét aktuális és általános érvényűvé emelt emberi tapasztalatait közvetíti. A kiélezett helyzetekben az idegenségérzet, kiszolgáltatottság, ideiglenesség állapota felerősödik, ezáltal e művében a szerző az emberi identitás határait még inkább próbára teszi.

Ám az elbeszélő a szorongatott helyzetekben, kínjában és tehetségében, egyik jól bejáratott eszközhöz, módszeréhez, a szétbeszéléshöz, az újabbnál újabb asszociatív szálakat mozgató meséléshez folyamodik, s ezek során a (próza)szöveg és a narráció szüntelen határsértéseit követi el. E szempontból a mű egy metafikciós aknamező bejárása a határsávban, amelyen araszolva egyre gyakrabban robbannak az elveszejtő szerkezetek. Vagyis metapatronok.

Az eddig vázolt helyzetből az tűnhet ki, hogy a *Szeméremékszerek*ben a többnyire én-ként megszólaló, de olykor harmadik személyben T. Olivérnek titulált személy egyszerre áldozat, bántalmazott, tehát sértett fél, ugyanakkor határsértő, elkövető is, már ami fogva tartóinak és saját alteregóinak kiakasztását, hülyére vételét, vagy ami a történetek és a szöveg elleni kihágásait illeti. Szemérem és szemérmetlenség, s ezek közszemlére tett tárgyi–nyelvi ékszeirei, díszei jól érzékeltetik mindezek fiktív–nem fiktív, konkrét és elvont, eufemisztikus, ironikus, de mégis nyomasztó, fenyegető művészi és nem művészi komplexitását. Mintha a mű, a szöveg maga is egy heterotópia lenne, a súlyos határsértések gócpontja, mindent magába gyűjtő, egyszerre centripetális és centrifugális hely.

74

A két steril pohárral megtett „zarándoklat” múltidéző és jelent közvetítő Palics-történet is, a határsávban (le)élt élet és jelentős helyszíneinek gazdag panorámája.² A két steril pohár pedig, mint valamiféle tartóváz, sorvezető, vonul, illetve vezetetik végig az összes szintéren; izgulhatunk, hogy épségben hazaérnek-e, sterilen – beleértve a pohárhordozó elbeszélőt is. Ám ezen a területen, ahol eleve különleges igazgatási szabályok érvényesülnek, egy pontatlan mozdulat elegendő ahhoz, hogy a főhős „egyik pillanatról a másikra ott áll[jon] a határsáv mély homokjában megbilincselve.”³ E migránsokat segítő állítólagos mozdulatnak köszönhető, hogy a szereplő-elbeszélő bejárja a határsáv különböző, Foucault által deviancia-heterotópiaként meghatározott helyeit.⁴ A heterotópiák egyszerre függesztik fel, fordítják ki a hagyományos viszonyegyetteseket, térhez kapcsolódó szokásos képzeteket, és egyszerre gyűjtik magukba a minden helyhez és működésükhöz általánosan köthető viszonyokat, jellegzetességeket. A fogalmi meghatározás szerint az összes többi helytel kapcsolatban állnak, mégis minden helyen kívül esnek, „jöllehet

2 „Gyerekkorom kissé északabbra, meséli T. Olivér, szintén így, ebben a magasságban, szintén a határsávban, egyfajta zónában telt, ugyanis Palicsfürdő ugyanúgy határsáv, zóna, mint Magyarkanizsa.” *Szeméremékszerek*, 242.

3 *Szeméremékszerek*, 118.

4 Michel FOUCAULT, *Más terekről* (1967), ford. ERHARDT Miklós <http://exindex.hu/index.php?page=3&id=253#2sym>
Más fordításban: Michel FOUCAULT, *Eltérő terek = Uő Nyelv a végtelenhez*, ford., szerk. SUTYÁK Tibor, Debrecen, Latin Betűk, 2000, 147–156.

valóságosan behatárolhatók”. Tolnainál mindez még fokozottabban érvényesül az amúgy is különleges, korlátozó intézkedések alá eső, ám a bevándorlók miatt még erőteljesebben felügyelt területen.

Az azonban, hogy a szereplő a fogda és a szabadkai börtön után a pszichiátriát is megjárja – hangsúlyosan a két steril pohárral – annak köszönhető, hogy verbális tereléseivel, a kérdésekre adott inadekvát válaszaival csúfot úz az őt vallató határőrökből, úgymond szétbeszéli az agyukat. A deviancia-heterotópiák ez esetben önreflexióként is érthetők, hiszen ezekre a helyekre olyan egyének kerülnek, akiknek viselkedése eltér az átlagostól, a normáktól, a társadalom vagy önmaga irányában szabálysértő. A deviancia kifejezés a latin *deviatio* (latin: de=-ról/-ről, via,-ae (f)=út) 'útról való letérés' jelentése pedig a maga plaszticitásában van jelen, mivel a főhős a két steril pohárral hazafelé tartó útvjáról tér le e deviancia-helyek irányába. S az elbeszélő viszonyulása is már-már deviáns: „Életem egyik legszebb pillanata volt az, ahogy kitérult a nagy monarchiabeli börtön vaslemezekből készített főkapuja. És a kennelekben körben felugattak, felvonyítottak a farkaskutyák.”⁵ A szereplő ugyanis, rá jellemző módon még a bántalmazást, elzárást, az adott körülményeket is kíváncsisággal, ironikus derűvel fogadja, a térségről, épületeiről, intézményeiről korábban olvasottak, hallottak személyes megtapasztalhatósága, az esztétikai-művészi látásmód mintha felülkerekedne a meghurcoltatásokon. Továbbá e helyszínek, az ott átéltek és a kihallgatási jelenetek kiváló lehetőségeket kínálnak az alkotói identitást érintő művészeti kérdések, a konkrét és átvitt értelemben határon lét, a körülöttünk zajló történelmi–társadalmi, politikai események, a kistérségi, magyar és európai kulturális válságtünetek szélsőségeig vitt megrajzolására, érzékeltetésére. Hiszen abszurdításukkal, hely(zet)vesztettségükkel, elszigetelt, hatalom által felügyelt, zárt rendszerükkel mutatnak rá mindezen dolgok, területek, problémák megoldatlan, megoldhatatlan képtelenségeire, a racionalitás, a józan emberi mérlegelés uralhatatlanságára és működésképtelenségére. A kihallgatások során, a börtönben vagy a pszichiátrián az elbeszélő által átélt helyzetek számos valós történelmi és irodalmi előzményt idéznek meg, már csak a heterotópiáknak hagyományos időt (és ún. valóságot) felszámoló vonása miatt is, arra figyelmeztetnek, hogy a múltbeli történelmi, társadalmi folyamatok, események újra megtörténhetnek.

A műben finoman nyitva marad az a kérdés, hogy mindezek a határsávi kitérők csak a főhős fantáziájában lejátszódó belső kihallgatások, elképzelt jelenetek, vagy a mű imaginárius cselekményének abszurdításokig vitt, megtörtént elemei. Az elbizonytalanítás főként az időhöz, az idő múlásához való viszony jelzései által történik, hisz a főszereplő maga sem tudja, mennyi időt tölt az egyik vagy a másik helyen, „[m]inden jel szerint, amíg a határzónában, a börtönben, a pszichiátrián tartózkodtam, már meg is történt a szobor felállítása, talán már a leleplezése is.”⁶ A két, továbbra is steril pohárral érkező „szakadt manust”, aki mint Odüsszeusz, hazatér bolyongásaiból, felesége, Jutka

5 Szeméremékszerek, 185.

6 Szeméremékszerek, 315.

is a legnagyobb természetességgel fogadja, mindössze annyit jegyez meg, hogy végre.⁷ Ezáltal a regényben nem csak a heterotóp intézmények töltenek be fontos szerepet, hanem ennek párfogalma, a heterokrónia is említhető, tehát az idő is törésvonalaiiban érvényesül, mind az elbeszélte történet ideje, mind a rengeteg felidézett történet vágások sokaságában tárul elénk.

A fogda és a börtön kihallgatási jelenetei durvaságot, agressziót is hordoznak. A fogvatartók és a letartóztatott elbeszélő nem igazán értenek szót egymással, félreértik és félrehallják egymást, folyamatosan elbeszélnek egymás mellett. A szereplő a fenyegető hatalom, külvilág ellen verbális hadviselést folytat, a feltett kérdésekre inadekvát válaszokat ad, ezek a vallatok számára többnyire kibogozhatatlanok, a lefoglalt dossziék szövegei pedig csak fokozzák a gyanút és a káoszt. A szövevényes múltbeli történetek minduntalan ütköztetik az esztétikai, művészeti szemléletmódot a durva, embertelen valósággal. Ez az ellentét leginkább a szö(ve)ges drótra akadt kisénekes (madár) motívumában mutatkozik meg, amely a mű egyik legerősebb énmeghatározó metaforája: „Olivér, ne játszd meg a naivat, nem látod, kisénekes, nem tövisbokorba, az országhatár szögesdróttjába gabalyodtál.”⁸ Az országhatár szögesdróttjába gabalyodott madár képe ugyanakkor a regény témáját, a menekültek kiszolgáltatottságát és a határon zajló megalázó, emberekhez méltatlan helyzetet is megmutatja. A drótfonás, a zsilletdrót motívuma végigvonul a regényen, és ide köthető a vasfüggönyről tett hosszasan kitérő is. De ez már a szeméremékszerekhez vezet tovább.

76

A szétbeszélést mint hadviselési módot e férfi Seherezádé a végtelenségig, abszurdig feszíti a kihallgatási jelenetekben és a pszichiáterekkel folytatott beszélgetésekben. A vallatok szövegelés általi elkábításában, szédítésében T. Olivér bizonyul kitartóbbnak, a tiszték ugyanis ki-kilógnak a szobából, kint dohányoznak, s különben is „ki fog jelentést írni abból, amit én összehadováltam? Ezzel még egy posztmodern író sem tudna boldogulni, jegyezte meg” az egyik határőr.⁹ Ám az is kiderül, hogy a mesélő-elbeszélő beszédkényszere, kiapadhatatlan mesélőkedve jóval túlnő – és már rég túlnőtt – ezen a hadviselésen, „elfárasztottam őket, ahogy ők mondták, szétbeszéltem az agyukat, magamra hagytak, de én már nem tudtam leállni, annál is inkább, mivel különben sem nekik meséltem.”¹⁰ A túlmesélést, a történetekben való kóválygást, a folytonos kitérőket az alkotótársak, alteregók is minduntalan kárhozzátják „Vad Jocó is mondta már, többször elhatározta, szájba vág, ha még egy kitérőt teszek.”¹¹ Máskor pedig a mesélés a közönség elaltatásának, szunyókáltatá-

7 „Hoztam a két steril poharat, mondom, boldogan emelve fel másik kezemmel a szatyrot. Végre, mondja megkönnyebbülve. Már aggódtam egy kicsit, holnapra vagy bejelentkezve doktor Selymesihöz, urológusodhoz.” *Szeméremékszerek*, 330.

8 *Szeméremékszerek*, 129.

9 *Szeméremékszerek*, 143.

10 *Szeméremékszerek*, 153. „Az történt ugyanis, mert ezt kissé részletesebben kellene elmesélnem (noha közben észrevettem, a kihallgatást vezető tiszték már mind künn cigarettáztak...)” Uo.

11 *Szeméremékszerek*, 87. „Regény Misu máris közbeszólt, hogy fél a mesétől, fél a történeteimtől. Ugyanis egyáltalán nem érti, miért hagyom el magam mesélés közben, és azt sem értem, mondta morogva, miért kell mesélés közben ide-oda

sának jótékony háttéreseménye, ami más gesztusokkal együtt szüntelenül felveti, hogy mindez, a történetek és mondásuk, a szerző létezésének alapja, lét-feltétele.

Cella- és betegtársai egy részét idegesíti a folyamatos fecsegés, másokat viszont szórakoztat, és újabbnál újabb történeteket kérnek tőle. Az elbeszélő a pszichiátrián négy orvost rág, beszél szét, illetve kerít hatalmába történeteivel, s nem őt törik meg a hosszú beszélgetések, anamnézisek, hanem orvosait, akik teljesen a hatása alá kerülnek. Közülük az egyik végül Tolnai hárfájáról készül disszertációt írni, a másik pedig többször is mélyen megrendül a Bartók életrajzi mozzanatainak történetei felett.

Tehát mindez a téblábolás, betérés, bekasztlizás, időzés egyfelől leginkább arra kell, hogy a főhős mesélhessen, elmondhasson végtelen történeteiből néhányat, hogy kedvére kalandozhasson témáiban, asszociálhasson kedves emberei, művészei, tárgyai, motívumai között, hogy lyukat beszélhessen a kihallgató tisztak hasába (értsd: köldökpiercing), hogy, egy rendes 6-os számú kórteremhez méltón, felszámolja kint és bent, valós és kitalált, ép ész és észbontó határait. Tolnai prózájában folytatódik a Vajdaságban is nagy múlttal rendelkező anekdotikus prózahagyomány szétkenése, szétírása, illetve átformálása, az élőszo és a hallgatóság előtti mesélés, a szóbeli műfajok – anekdota, adoma, vicc, pletyka, storytelling – csúcsra járatása.

Másfelől az eddig bemutatott cselekményelemek, narrációs-műfaji eszközök arra is lehetőséget adnak, hogy Tolnai Ottó e művében ismét látványosan színre vigye az alkotói és személyes identitás számára izgalmas és nyugvópontra nem jutó kérdéseit. A fogdába került szereplő például rögtön az első kérdésnél megakad. A „Neve?” igen egyszerű kérdésnél megáll a jelenet, és az elbeszélő hosszú névtani kitérőt tesz saját szerzői neveit, névváltozatait illetően: „Eltűnődtem. S hogy nem válaszoltam azonnal, teljesen váratlanul érte őket. Az emberek mindig, minden helyzetben reflexszerűen válaszolnak erre az indító, rutinszerű kérdésre. Először találkoztak valakivel, akit a kérdés ilyen furcsamód váratlanul ért.”¹² A névtani kitérő nemcsak családi származására, neveire tér ki (pl. a család Kracsun neve), hanem önelnevezéseinek alakulástörténetére, sőt alteregóinak elnevezéseire is. „Évtizedek óta billegek neveim között, majdhogynem játszom velük.”¹³ A név, megnevezés, amely általában szoros viszonyban áll az emlékezettel, az életműben előre haladva egyre komplikáltabb üggyé terjeszkedik. Az ember tulajdonneve mintha nem tulajdon neve lenne, s bár a tulajdonnév nem tiszta tulajdon, az elnevezés mégis mintha azt sugallná, hogy őriz valamiféle „tulajdon-momentumot, egy

---

matatni, pizmogni itt, pizmogni ott. Mesélj céltudatosan, ne kóvályogj, mint a gólyafos a levegőben, mert szédülékeny vagyok, elszedülök kóválygásod közepette.” Uo.86–87. „Most tehát igyekeztem rövidre fogni, céltudatos maradni, ügyelni, ne kócolódjon túl az ördögcérna, ne kezdjen el rákosodni a nemezelt (nemzeti – székely: halina, albán: ind, román: postav, szerb: čoja) kézműipari termék, a tulajdonképpeni szöveg. Mint olyan.” Uo.

12 *Szeméremékszerek*, 129. A folytatás: „Ennyire megzavarta. Aki szinte meghökölt tőle. És ettől ők is zavarba jöttek. Mert itt, már a névnél, még sosem akadt el páciens. Ezeregy kihallgatást folytattak már le, de még egyszer sem történt, hogy valaki már a nevének elakad.” Uo.

13 *Szeméremékszerek*, 130.

instant fondateur. Ezért érezzük úgy, hogy tulajdon nevünk önmagunkkal való azonosságunkat jelöli.¹⁴ A költői maszkok és Tolnai-alakmások, az alkotói én különböző vetületeit, feladatköreit képviselő, illetve azokért felelős alakok, krapekok az önmitologizálás fontos részei, ahogy erről már több tanulmány is értekezett.¹⁵ („És azt is minden alakoskodás nélkül állíthatom, hogy valóban Tolnai (T) vagyok. És valóban Orbánfalvy T. Olivér. És Regény Misu. És Palicsi P. Howard Jenőke.”¹⁶) Az alteregók kérdésének részletes tárgyalása most más, nagyobb irányba is elvezetne, így Tolnai írásművészetének e lényegi elemét most mindössze két gondolattal kapcsolom a határhelyzetekhez, határsértésekhez:

Tolnai fiktív kompániája az olyan areferenciális szövegalkotási eljárások közé sorolható, amely a „referencialitásproblematika által körülhatárolt”¹⁷ szerzői identitástól való elszakadás, menekülés lehetőségeit és feltételeit biztosítja az alkotó számára. Az állandósult „mimikri és az intenzív alakváltoztatás következtében a központi személy csupán egyik tagja”¹⁸ a fiktív társaságnak. Tehát már egyáltalán nem központi személy, és a történeteket illetően is sokkal inkább kollektor és közvetítő (mesélő), mintsem kreatőr. A kollektív szerzőség pedig nemcsak a szóbeliségre, hanem a dossziék elrendezésére is vonatkozik, hiszen mind a vallatótiszték, mind a pszichiáterek megpróbálják össze rendezni, egyfajta sorrendbe állítani az írásos anyagokat. „Be kell vallanom, én már elvesztem köztük, elvesztem benne, a szakadéokban, jóllehet tudom, a rendőrök és a pszichiáterek keverték így a szövegeket, próbálták kirakni az ő történeteiket, de valahogy engem is belekeverték a pakliba, sokáig azt hittem, kívül maradhatok, hogy végül letisztázhassam az egészet, legalább föléje húzhatom az azúrsátort: az én bazedovomat, amelyre közben egy árnyalatnyi rózsaszín került, az én szemérmességem... De belemaszatoltak, valami frotázsra emlékeztető technikával. Regény Misu végül is a Professor sorrendjét fogadta el, ami, igaz, csak néhány helyen tér el a rendőrök, illetve a helyi pszichiáterek sorrendjéről, viszont Regény Misu, mondta a Professor, a malter, ő tölti ki az üres fugákat, ahogy Jonathán és én hozzuk, húzzuk minden fölé a bazedov kék-rózsaszín sátrát...”¹⁹ A két steril pohárért küldött férfi tehát leginkább mediátor, szállító szerepben értelmezhető, olyan *tranzitív* (másra irányu-

14 Vö. ANGYALOSI Gergely, *A név és az aláírás problematikája Jacques Derrida műveiben*, Filológia Közöny, 1996/2., 155–162.

15 MIKOLA Gyöngyi, *Ember-alakzatok Tolnai Ottó prózájában*, Pannonhalmi Szemle, 2006/3., 98–102.; NOVÁK Anikó, *Fiktív többszerzőjűség Tolnai Ottó újabb prózájában*, Létünk, 2010/4., 141–147.; „az írói létre vonatkozó, előtérbe kerülő reflexiók szerepét fokozatosan egy metaforikusabb, alakmásokban testet öltő perszonalifikáció veszi át.” SZILÁGYI Márton, *Bácskai porban és azúrban, Tolnai Ottó: Kékítőgolyó. Új prózák könyve = SZ. M. Kritikai berek*, Bp., József Attila Kör – Balassi Kiadó: 1995, 123–129.; THOMKA Beáta, *Aprózás, kispróza, kézművesség, Tolnai Ottó: Grenadírmars*, Jelenkor, 2008/10., 1166–1172.

16 *Szeméremékszerek*, 131.

17 Vö. NÉMETH Zoltán, *Szerzői név és maszk a magyar posztmodern irodalomban*, Alföld, 2009/9., 78–84.

18 THOMKA, *l.m.*, 1169.

19 *Szeméremékszerek*, 342–343.

ló, ható) identitást, identitásokat – Németh Zoltán fogalmával élve²⁰ – formál a nyelv által, mely a másság, marginalitás, tehát a – társadalmi – minoritás identitáskérdéseit viszi színre, egy vállaltan esendő nyelvi, mentalitásbeli stratégiát működtet a hatalom rögzült hierarchiáival, homogenizáló és totalizáló beszédmódjával szemben. A sokféleség és másság nyelvi megmutatkozásai jelzik, hogy a hatalmi nyelv nem, ahogy „egyetlen szöveg sem, steril nyelvjáték eredménye, hanem mindig a mögötte álló élő identitás érdekei és stratégiái hozzák azt létre.”²¹ (E műben csak a poharak maradnak steriliek.) Tehát a tranzitív viszony nemcsak az identitással, hanem a valósággal és társadalmi kérdésekkel is összekapcsolódik.

Ez a tranzitív stratégia összefüggésbe hozható Deleuze és Guattari *Mille Plateaux* című művének gondolatával,²² hogy miképpen lehet a többség politikája, a makropolitika kínálta oppozíciókkal szemben kialakítani a mikropolitika, a többséggel szemben tekintett kisebbség stratégiáját. Továbbá a deleuze-i filozófia szintén a valamivé válás folyamatát hangsúlyozza, minden változást, valamivé levést a minoritáshoz köt. Ennek folyamatai (szintén) kívül esnek az időn, a cél-ok logikán, s e mozgás következtében mind a többséghez, mind a kisebbséghez való viszonyt az idegenség jellemzi.²³ A valamire irányulás és a valamivé válás, levés mozgása egyaránt jelen van Tolnai alteregóinak, infaustusainak folyamatos alakulásában, viszonyrendszerük képlékenységében,²⁴ továbbá a mesélés, a szövegelés helyzetekhez, szituációkhoz mért aktuális formálódásában, pontosabban a nyelvi–asszociatív ellentartás, kizökkentés eszközeiben. Ráadásul már maguknak a különféle műfajoknak és az alteregóknak együttműködtetése, megsokszorozása által is felszámolódnak a hatalmi struktúrákra jellemző dichotómiák, bináris oppozíciók, az infaustusoknak sincs végleges szereposztásuk. „A nyulakkal zavaraszták T. Olivért a zöld határon, adta tovább a hírt Kafka Ferike Palicsi P. Howard Jenőkének, aki szintén T. Olivér egyik alteregójának tekintette magát, mint különben olykor magam is. De ebbe ne menjünk bele, az ember akár egy zsák krumplics, ha elkezded szedegetni kifelé a gumókat, sosem is lesz vége. Mert mindegyik

20 NÉMETH, *I.m.*, 83.

21 *Uo.*, 83.

22 Érdekes adalék, hogy az Ex Symposion, 2003/44–45. *Minor irodalom* lapszámát Tolnai Ottó szerkesztette. E számban jelent meg Deleuze–Guattari *Mi a kisebbségi irodalom?* című írása és Tolnai *Infaustus* szövege, ami később *A pompeji szerelmeseiben* terjeszti ki hatókörét, ahogy ezt a prózakötet alcíme is jelzi: *Fejezetek az Infaustusból*.

23 Vö. MIKOLA, *I.m.*, 99–100.

24 „épp most szánta el magát, igaz, már különben sem volt alibije, engedett a nyomásnak: egybemeséli a dolgokat, mesébe kezd – lám már mesébe is kezdett, rászorították, fondorlatos módon rászorították, ne gyilkolja őket a végtelen, Regény Misu úgy mondta, őrzítő részletekkel, mesélje egybe szépen a dolgokat, ún. motívumait, nagy, meta-metaforáit, minden bizonnyal azért követelték ezt, azért szorították rá, hogy végre megtudjanak valamit a palicsi infaustusok, nevezetesen önmaguk mibenlétéről, jóllehet T. Olivér nem tudta pontosan, miért gondolják, hogy ha egybemeséli nekik a flamingókat, meg a gyárakat [...] mind, ha valóban egybemeséli, akkor az ő mibenlétük is megmutatkozik.” *Szeméremékszerek*, 237–238.

krumpli más profil, akárha Olivér köcsicsókái, a löszbabák, mindegyik más, jól lehet ugyanolyan.”²⁵ Az alteregók ez összefoglaló elnevezése kapcsán nem mellékes az sem, hogy az *infaustus* latin szó szerencsétlent jelent (továbbá boldogtalant, szomorút, végzetest), legtöbbször az önhibáján kívül bajba jutott emberre használják.²⁶ Tehát az elbeszélők megnevezése a szerencsétlenség állapotában való lét tudatos választásaként is érthető, a szerencsétlenek helyzetére való megnyílásról, empátiáról a menekültekből verbuválandó gyeplabdacsapat is tanúskodik, az afgán agarak sokkal explicitebb szerepeltetésével együtt. És ezzel ismét a szögesdrótnál, azaz a szeméremékszereknél vagyunk.

De ezt már nem mondom el. Hiszen az elbeszélő legfőbb határsértésének a szétbeszélés, a zaboláz(hat)atlan fecsegés minősül a műben. Az alteregók és más szereplők – mellesleg metasíkon szintén szövegkáoszt burjánosztató – feladata az elbeszélő féken tartása, beszédének szabályozása egy fiktív narrációs demokrácia és szabad véleménynyilvánítás jegyében. Azért is súlyos határsértés ez, mert a történetek mondása az elbeszélő feltárulkozása: a szemérmesség levetközése, a „szeméremajkak” megnyílása. Az irodalmi elbeszélés a szemérmetlen étellel szemben a szemérem szépségének megmutatása, keretekbe, formákba terelése, mely megszűri, elviselhetővé teszi az élet póre nyersességét, ahogy mindezt a börtönbeli jelenet is mutatja, ahol „szinte senki nem kért prasnya meséket.”²⁷ A művészet, műalkotás pedig a szemérem és intimitás legbensőbb világába, mélységeibe vezet, ahol a szeméremékszerek megcsillanhatnak, láthatóvá válhatnak; a művészet a létezés, Isten szemérmének folyamatos kísértése, ezért is van tétje, ezért nem úszhatja meg büntetés, meghurcoltatás nélkül az, aki „Isten szemérmét a szájára veszi”²⁸

---

25 *Szeméremékszerek*, 119.

26 Vö. MIKOLA, *I.m.*, 98.

27 *Szeméremékszerek*, 217.

28 Vö. *Szeméremékszerek*, 266.; 284.

Irodalom

- ANGYALOSI Gergely, *A név és az aláírás problematikája Jacques Derrida műveiben*, Filológiai Közlöny, 1996/2., 155–162.
- FOUCAULT, Michel, *Eltérő terek = Uő., Nyelv a végtelenhez*, ford., szerk. SUTYÁK Tibor, Debrecen, Latin Betűk: 2000, 147–156.
- FOUCAULT, Michel, *Más terekről* (1967), ford. ERHARDT Miklós, <http://exindex.hu/index.php?page=3&id=253#2sym>
- MIKOLA Gyöngyi, *Ember-alakzatok Tolnai Ottó prózájában*, Pannonhalmi Szemle, 2006/3., 98–102.
- NÉMETH Zoltán, *Szerzői név és maszk a magyar posztmodern irodalomban*, Alföld, 2009/9., 78–84.
- NOVÁK Anikó, *Fiktív többszerzőjűség Tolnai Ottó újabb prózájában*, Létünk, 2010/4., 141–147.
- SZILÁGYI Márton, *Bácskai porban és azúrban, Tolnai Ottó: Kékitőgolyó. Új prózák könyve = SZ. M. Kritikai berek*, Budapest, József Attila Kör – Balassi Kiadó: 1995, 123–129.
- THOMKA Beáta, *Aprózás, kispróza, kézművesség, Tolnai Ottó: Grenadírmars*, Jelenkor 2008/10., 1166–1172.
- TOLNAI Ottó, *Szeméremékszerek. A két steril pohár*, Budapest, Jelenkor Kiadó: 2018.

Cross-border Infringement – Border Situations, Borders of Identity in Ottó Tolnai's Novel

Abstract. We can accuse Tolnai's novel entitled Szeméremékszerek [Genital piercings] of serious and repeated cross-border infringements. The narrator/main character commits a lot of cross-border infringement intentionally, unintentionally and figuratively, too. The story is set in the borderland and describes the current migrant situation on the Serbian-Hungarian border, the increased guarding of the border. The narrator, who wanders all over the borderland with two sterile glasses, also becomes accused and arrested, so he walks all over such places, as prison and psychiatry. We can interpret these places as deviant heterotopias by Foucault. In these fictitious situations the endless tale-tellings, the diversified stories and the chatterings are becoming weapons for the protagonist against interrogators or doctors. Tolnai, in the usual manner, queries by alter egos about the person of the narrator and the relation of the narrator and the protagonist.

Keywords: cross-border infringement, border situation, borders of identity, deviant heterotopia, Tolnai Ottó, novel, alter ego

Visy Beatrix
Országos Széchényi Könyvtár
1014, Bp., Szent György tér 4-5-6.
e-mail: visybeus@gmail.com

A fordításban megjelent udmurt gyermekirodalom történetéről

Absztrakt. Az udmurt gyermekirodalomban, az eredeti szövegek mellett, a fordításoknak is nagy szerepe van. A tanulmány célja az udmurt fordításban megjelent idegen nyelvű irodalom 1917 és 1980 közötti anyagának tényszerű bemutatása, amely fontos szerepet játszott az udmurt gyermekirodalom kialakulásában és fejlődésében. Az irodalomtudósok munkáit figyelembe véve kritikai szempontból is képet kaphatunk az udmurt gyermekpróza alakulásáról. Megállapítható, hogy az orosz gyermekirodalmat sokkal aktívabban fordították udmurtra, mint az egyéb külföldi szövegeket. A tanulmány a fordítási gyakorlat aktualizálásának okait is vizsgálja.

Hasonlóan más nemzetek irodalmához, az udmurt irodalom kialakulásában is jelentős szerepet játszott a fordítói tevékenység, amelynek intenzitása és igényessége a különböző korokban eltérő volt. F. Jermakov¹ és A. Uvarov² tanulmányban dolgozták fel az udmurt fordítási irodalom egyes korszakait, de számos más publikáció is bőséges forrással szolgál a téma tanulmányozásához (pl. Pantelejeva: 1993³; 2007⁴; 2010⁵; 2012⁶; 2016⁷; Kelmakov: 2015⁸, Kamitova: 2015⁹).

-
- 1 Ермаков, Ф. К., *Теоретические связи удмуртской литературы с русской и другими литературами*, Ижевск: Удмуртия, 1981.
  - 2 Уваров, А. Н. *Югдытисьёс. Удмурт литературалэн кылдэмез сярьсь очеркъёс*, Ижевск: 1994.
  - 3 Пантелеева, В. Г., *О проблемах поэтического перевода с русского на удмуртский язык (на материале переводов стихотворений А.С.Пушкина и М.Ю.Лермонтова)*, Вестник Удмуртского университета 1993/6., 84–92.
  - 4 Пантелеева, В. Г., *Художественный перевод в финно-угорском мире: история и современность*, Вестник Удмуртского университета. Филологические науки, 2007/5., 137–143.
  - 5 Пантелеева, В. Г., *Переводческая практика в условиях глобализации: проблемы этнокультурной рецепции*, Ежегодник финно-угорских исследований, 2010. Вып. 1., 47–52.
  - 6 Пантелеева, В. Г., *Удмуртская переводная художественная литература в историческом и социокультурном аспектах // Филологические исследования на рубеже XX – XXI веков: традиции, новации, итоги, перспективы: сб. статей. Сыктывкар: ИЯЛИ КНЦ УрО РАН, 2012. С. 198–203.*
  - 7 Пантелеева, В. Г., *Гай Сабитов – переводчик лирики*, Вестник Удмуртского университета. Серия Истоия и филология. 2016. Т. 26. Вып. 6. С. 123–128.
  - 8 Кельмаков, В. К., *Переводные тексты В. А. Ислентьева и истоки удмуртской художественной литературы*, Вестник ЧГПУ им. И. Я. Яковлева. Филологические науки. 2015/3, 45–57.
  - 9 Камитова, А. В., *Роль переводных сочинений XIX века в становлении жанров удмуртской литературы = Современное удмуртоведение в контексте*

A fentiekben felsorolt tanulmányok a vizsgált terület különböző aspektusait emelik ki, V. G. Pantelejeva fordításról szóló tanulmányaiban, különösen a *Художественный перевод в финно-угорском мире: история и современность*¹⁰ és a *Переводческая практика в условиях глобализации: проблемы этнокультурной рецепции*¹¹ című szövegeiben gyakran számszerűen is megadja a megjelenési adatokat, pl.: „Уникальным литературно-художественным проектом являлся выпуск переводных русскоязычных сборников »Между Волгой и Уралом«, включающих произведения писателей национальных республик Поволжья и Урала. За период с 1977 по 1989 г. вышли пять книг этой серии, изданных в Ижевске, Йошкар-Оле, Саранске, Казани, Чебоксарах. Кроме того, в рамках этого же проекта в 1987–88-е г. в разных республиках были выпущены три антологии переводной поэзии и прозы („Приметы”. Саранск, 1987; „Побратимы”. Ижевск, 1988; „Пути и перепутья”. Йошкар-Ола, 1988). Безусловно, стоит напомнить и о других поэтических антологиях регионального уровня, но общероссийского значения („Четыре ветра”: Стихи башкирских, татарских, удмуртских, коми-пермяцких поэтов. Пермь, 1970; „Уральские поэты”: Антология: В 2 т. Свердловск, 1976)¹² vagy „... почти за пятьдесят лет (с 1938 по 1985) было издано 19 антологий удмуртской поэзии на русском языке (для сравнения с 1985 г. по настоящее время) – лишь три подобных антологии: „Песни солнечного леса”. М., 1989; „Мир женской души”. Ижевск, 1992; „Антология литературы финно-угорских народов”. (В 2 т. Екатеринбург, 2006). Другой пример связан с переводами с русского языка на удмуртский. Так, удмуртский писатель Михаил Петров за десять послевоенных лет издал на удмуртском языке 9 книг с произведениями советских писателей (еще 6 книг он перевел и издал до войны, в период 1934–1941 гг.).”¹³

компаративистики, контактологии и типологии языков: сб. ст. Ижевск; Будапешт, 2015, 284–293.

- 10 Műfordítás a finnugor világban: történelem és modernitás (saját fordítás)
- 11 Fordítási gyakorlat a globalizáció körülményei között: az etnokulturális befogadás kérdése (saját fordítás)
- 12 „Az orosz nyelvű *Volga és az Urál között* című gyűjtemény fordításának kiadása egy egyedülálló irodalmi és művészeti projekt volt, amely magába foglalta számos Volga és Urál környéki nemzeti köztársaság íróinak a munkáit is. Az 1977 és 1989 közötti időszakban ennek a sorozatnak öt kötete jelent meg, amelyeket Izsevszkben, Joskar-Olában, Szaranszkban, Kazanyban és Csebokszariban adtak ki. Ezen kívül, ugyanennek a projektnek a keretében, 1987–88-ban három vers- és prózaantológia jelent meg fordításban különböző köztársaságokban (*Jelek*, Szaranszk, 1987; *Testvérek*, Izsevszk, 1988; *Utak és keresztutak*, Joskar-Ola, 1988). Természetesen érdemes megemlékezni a regionálisan megjelent, de összoroszoszországi jelentőségű költői antológiákról is (*Négy szél: baskír, tatár, udmurt, komi-permi költők versei*, Perm, 1970; *Uráli költők: antológia: 2 kötetben*, Szverdlovszk, 1976).” Pantelejeva, 2007, 137–138. (saját fordítás)
- 13 „(...) majdnem ötven év alatt (1938-tól 1985-ig) 19 udmurt költészeti antológiát tettek közzé orosz nyelven, (összehasonlításként 1985-től napjainkig) – csak három hasonló antológia látott napvilágot: *A napos erdő dalai*, M., 1989; *A női lélek világa*, Izsevszk: 1992; *A finn hegyvidéki népek irodalmának antológiája* (2 részben. Jekatyerinburg, 2006). Az alábbi példa az oroszról udmurtra fordításokkal kapcsos-

Sajnos az idézett írások nem térnek ki a fordított szövegek vizsgálatára, azaz a kötetek nem tartalmazzák elemzést a művekről, és a fordításokról sem kapunk értékelést. Értékük abban rejlik, hogy ezek a tanulmányok gazdag tárgyi anyagot nyújtanak, melyet elsődlegesen további vizsgálatokhoz lehet használni, például a fordítások esetében a módszertani „hidak”, a különböző fordítói stratégiák feltérképezésére.

A gyermekirodalomnak kétségkívül igen jelentős helye és szerepe van az udmurt irodalom történetében, amelynek fejlődéséről azonban még nem jelent meg átfogó mű. A téma ismert kutatói Skljaev (1974), Vanyusev (1988) és Zajceva (2006). A felsorolt szerzők könyveket, kiadványokat vizsgálnak és elemzik néhány gyermekeknek író szerző munkáját. Az elmúlt években megjelentek olyan tanulmányok is, amelyek egy-egy gyerekeknek szóló könyvet vizsgálnak, vagy a gyermekeknek szóló könyvkiadás történetét dolgozzák fel. Ilyen például Volkova disszertációja¹⁴ (2005), amely az udmurt gyermekirodalom kialakulásának kezdeti szakaszával foglalkozik, tehát a XIX. század végétől a XX. század 20-as, 30-as éveire tartó időszakot kutatja. A szerző a gyermekirodalom irodalmi és művészeti műfajainak kialakulására koncentrál, I. Sz. Mihejev, G. E. Verescsagin, V. A. Iszlentyev, I. V. Jakovlev, K. Gerd és mások munkáinak vizsgálatával. Áttekintő munka Pavlova «Удмуртская детская книга в 1847–1941 годы: история, типология» (*Az udmurt gyermekek könyve 1847–1941: történelem, tipológia*) című monográfiája (Pavlova, 2011). Ezek a munkák a gyermekkönyveket a spirituális és anyagi kultúra részeként kezelik, formai megjelenésüket, tagolásukat, dizájnjukat, árazásukat és publikálásuk földrajzi aspektusait is elemezve. A tanulmányok forrásai és kutatási bázisa igen szerteágazó: «документы центральных и местных органов власти, архивные материалы, периодические издания, библиографические источники, детские книги на удмуртском языке, изданные в 1847–1941 гг.» (központi és helyi hatóságok dokumentumai, levéltári anyagok, folyóiratok, bibliográfiai források, 1847–1941 között megjelent udmurt nyelvű könyvek) (Pavlova, 2011, 8).

Ezek a tanulmányok azonban nem nyújtanak átfogó képet az udmurt gyermekirodalom fejlődéséről, mivel alapvetően kvantitatív elemzést adnak, és csak bizonyos mértékben jelennek meg bennük kvalitatív elemek (jelen írás sem vállalkozik a fordított szövegek elemzésére, ez csak a fordítások számbavétele után jöhet szóba).

A fordításban megjelent nem kisebbségi irodalom óriási hatással volt az udmurt gyermekirodalom alakulására – ezzel összefüggésben többen is felvetették már a gyermekirodalom fordításának problémáját, például G. Tuganov Nyekraszov orosz költő verseinek udmurt költők (M. Petrov, A. Klabukov, T. Smakov, A. Lujanin, I. Gavrilov, S. Sirobokov) által megjelentetett udmurt nyelvű fordításait elemezte.¹⁵ Az udmurt gyermekirodalom ilyen tömeges léptékű

---

latos. Az udmurt író, Mihail Petrov kilenc könyvet tett közzé udmurt nyelven szovjet írók műveivel (a háború előtt, az 1934–1941 közötti időszakban, még hat könyvet fordított le és adott ki).” Pantelejeva, 2010, 48.

14 Волкова Татьяна Геннадьевна, *Становление удмуртской детской литературы: дис. канд. филол. наук.*, Ижевск, 2005.

15 Туганов, Г., *Пинальёслы берыктыса поттэм книгаос сярись*, Советской Удмуртия. 1954. 2 июля.

fordítását G. Tuganov ugyan örömmel fogadja, de nem hallgathatja el, hogy Nyekraszov verseinek fordításai meglehetősen gyenge minőségűek. A fordítás kérdésének szentelt művek közül V. Ivaskin munkája emelkedik ki [1978], amely részletes elemzést nyújt Z. Veszela, L. Hanbekov, O. Poskrebisev és mások fordításairól. Ivaskin konkrét példákon és adatokon keresztül mutatja be az egyes szerzők irodalmi fordításának tapasztalatait.

Az udmurt írók a fordítás során értették meg és sajátították el az irodalmi tevékenység alapjait. Érdemes megjegyezni, hogy sok fordítás 1917-ig sajnos nemcsak a fordító, de még az eredeti szerző nevét sem említette meg. Ez a tendencia az 1930-as évekig megfigyelhető volt. A forradalom előtt (1847–1917) az udmurt gyermekkönyvek kiadásában nagy szerepet játszottak a missziós társaságok, amelyek vallásos szövegek megalkotásának és azok oroszországi kisebbségi nyelvekre (pl. udmurt) való fordításának céljával jöttek létre. A gyermekeknek szóló kiadványok repertoárját N. I. Ilminszkij (író és műfordító) vallásos művei is gazdagították. Rajta kívül papok és tanárok is készítettek fordításokat. Ez a tevékenység az udmurt gyermekek olvasástudásának fejlesztésével is összefüggött: „за время своей деятельности до 1911 г. переводческая комиссия миссионерского общества подготовила и издала 94 книги”¹⁶. Ezek a kiadványok szinte kivétel nélkül gyermekek számára írt olvasókönyvek, nyelvtanok és szótárak voltak.

86

Több, a fordításban megjelent irodalommal foglalkozó tudományos munkában szerepel (ld. például Zajceva és Pavlova, 2014; Kelmakov 2002), hogy a forradalom előtti időszakban megjelent, gyermekeknek szánt, eredeti udmurt nyelvű szövegek nagy része orosz irodalmi művek fordításán alapult. Ez a tendencia sok éven keresztül érvényesült. A jelenség nem meglepő, mivel sok író meg volt győződve arról, hogy a fordítás egyfajta kreatív iskola, amelyben a legjobb tanárok az orosz irodalom jelentős figurái (pl. Puskin, Lermontov, Tolsztoj, Nyekraszov, Gorkij, Majakovszkij). Jó példa erre A. Sz. Puskin műve, a *Сказка о попе и о работнике его Балде* (Mese a pópáról meg Baldáról, a szolgájáról) amely udmurt nyelven 1918-ban jelent meg önálló kiadványként M. Prokopjev fordításában, aki az eredeti szöveg elemeit megőrizve udmurt sajátosságokat is beleszórt a mesébe. Ez is igazolja, hogy az első udmurt írók az orosz klasszikusoktól, fordítás útján sajátították el az írás mesterségét, úgy, hogy a szövegekhez gyakran maguk is sokat hozzászórtak, ezáltal közelebb hozva a műveket népük életkörülményeihez. A fordítások során így szerzett tapasztalatokat aztán eredeti szövegeik létrehozása során használták fel.

A témában T. Zajceva és I. Pavlova végzett statisztikai jellegű kutatást, akik kimutatták, hogy a tárgyalt időszakban Puskin műveit fordították a leggyakrabban. A második helyen A. P. Csehov, a harmadik helyen pedig L. N. Tolsztoj művei állnak az udmurt nyelven megjelent fordítások számát illetően.

Az 1930–1940-es években megnő az udmurt nyelvre fordított és kiadott irodalmi művek mennyisége. Az okokat az udmurt nyelvű általános iskolai oktatás 1930-as években történő bevezetésére, valamint az 1937-ben kötele-

16 „az 1911-ig tartó időszakban a missziós társaság fordítási bizottsága 94 könyvet állított össze és publikált” Павлова, И. Ф., *Удмуртская детская книга в 1847–1941 годы: история, типология: монография* = Павлова, И. Ф., Ижевск: Изд-во „Удмуртский университет”, 2011/25.

zővé váló hétéves oktatásra lehet visszavezetni,. Szükség volt szövegekre. A tankönyvek nagy része már jól bevált, klasszikus olvasókönyvek fordítása volt.

A tehetséges fordítók munkájának köszönhetően fokozatosan a külföldi szépírók művei is hozzáférhetővé váltak az udmurt olvasók számára, így a könyvrepertoár kicsi, de jelentős részét már a külföldi gyermekirodalom képviselte (pl. Hauff, a Grimm fivérek, V. Hugo, D. Defoe, Ch. Dickens vagy Perrault). Ez tette lehetővé, hogy az udmurt gyermekek anyanyelvükön is megismerkedjenek a világirodalommal.

Az 1960-as évektől csökkent az orosz és külföldi szerzők udmurt nyelvre fordított kiadásainak száma. Ahogy I. F Pavlova írja: „В отличие от предыдущих периодов лишь небольшая часть – 37 названий (6% художественных изданий) тиражом 137 тыс. экз. (0,5 %) – произведений русских и зарубежных авторов была переведена на удмуртский язык: „Музурук” В. В. Бианки (1986), „Танялэн значокез” („Танина звездочка”, 1961) Л. Ф. Воронковой, „Тани милям кычеесь киосмы” („Вот какие наши руки”, 1963) А. Л. Гарф, „Туж умой улон сярсы” („Про жизнь совсем хорошую”, 1963) Л. А. Кассиля, „Пичи ныльёс” („Девочки”, 1961) Л. Пантелеева, „Ма сярсы вераз пияш” („О чем поведал мальчик”, 1965) А. В. Цессарского, „Юсьёс” („Дикие лебеди”, 1960) Г. Х. Андерсена и др.”¹⁷

A fenti évszámokból kitetszik, hogy a fordítások többsége az 1960-as évek elején készült. Ez a csökkenő tendencia azzal magyarázható, hogy az udmurt irodalom egyre inkább integrálódott a Szovjetunió népeinek multinacionális kulturális terébe, és az iskolák orosz nyelvű tantervre váltottak az alapvető tudományágak esetében. Egyes udmurt írók erőfeszítései ellenére is csökkent a fordított művek száma.

Figyelemre méltó az is, hogy az 1960-as évek óta már udmurt nyelvű műveket is fordítanak oroszra. „Если в 1960-е годы выпускалось 25 переводных изданий с русского на удмуртский язык и 27 – с удмуртского на русский, то в 1970–1980-е гг. 12 и 54 изданий соответственно”.¹⁸

Ezzel kapcsolatosan meg kell említeni azt a sajnálatos tényt is, hogy manapság az udmurt irodalom klasszikus műveit egyre gyakrabban nem az eredeti nyelvből, hanem a meglévő orosz fordításokból fordítják tovább más nyelvekre. Ez felveti a fordítás elméletének számos kulcsfontosságú kérdését (átültethetőség – lefordíthatatlanság, megfelelőség – elégtelenség). Az ilyen fordítások nyilvánvalóan messze kerülnek az eredeti művektől, a nemzeti-kulturális identitástól. A kulturális adaptáció az irodalmi fordítás területén csak akkor sikeres, ha a fordító behatóan ismeri az adott kultúrát és ismeri, beszéli

17 Ellentétben a korábbi időszakokkal, az orosz és külföldi szerzők csak egy kis részét – 37 címet (ami a művészeti könyvek 6%-a) 137.000-as példányszámmal (0,5%) – fordították udmurtra: V. V. Bianki „Музурук” (*Muruzuk*, 1986), L. F. Voronkova „Танялэн значокез” (*Tánya csillaga*, 1961), A. L. Garf „Тани милям кычеесь киосмы” (*Íme, milyen a kezünk*, 1963), L. A. Kassil „Туж умой улон сярсы” (*Egy nagyon jó életről*, 1963), L. Pantelejev „Пичи ныльёс” (Kislányok, 1961), A. V. Cesszarszkij „Ма сярсы вераз пияш” (*Miről beszélt a fiú*, 1965), Anderssen „Юсьёс” (*Vad hatyúk*, 1960), és mások.” Pavlova, 2014, 142–143.

18 „Az 1960-as években 25 könyv jelent meg fordításban oroszról udmurt nyelvre és 27, amelyet udmurtról oroszra fordítottak, majd az 1970-es és 1980-as években ez a szám 12, illetve 54 volt.” Pavlova, 2014, 143.

az eredeti nyelvet. Toper helyesen állapítja meg: „...Переводы стареют, как правило, много быстрее оригинальных произведений. Причина заключена, прежде всего, в их вторичности. Подлинник нельзя изъять из литературного употребления, ибо он уникален; перевод всегда может быть заменен новым переводом, ибо он потенциально всегда множественен.”¹⁹

Mindez azt jelenti, hogy nem csak még le nem fordított műveket kellene átültetni udmurtra, hanem a korábbi fordításokat is felül kellene vizsgálni és így visszajuttatni az udmurt közönséghez. Remélem, hogy megszületnek az új fordítások, mivel az átültetett idegen nyelvű irodalom új hősökkel, érdekes történetekkel, és más népek hagyományával és kultúrájával ismerteti meg az olvasót.

Irodalom

- ВАНЮШЕВ, В. М., *Литература для детей и юношества* = История советской удмуртской литературы: в 2 т. Т. 2., szerk. В. М. Ванюшев, А. Г. Шкляев, Д. А. Яшин, Ижевск: Удмуртия, 1988, 173–191.
- ВОЛКОВА, Т. Г., *Становление удмуртской детской литературы, дис. ... канд. филол. наук*, Ижевск, 2005.
- ЕРМАКОВ, Ф. К., *Творческие связи удмуртской литературы с русской и другими литературами*, Ижевск: Удмуртия, 1981.
- ЗАЙЦЕВА, Т. И., *Понять ребенка: об удмуртских книгах для детей = Современная удмуртская проза (1980-2000-е гг.): Научное издание*, szerk. Зайцева Т. И., Ижевск, 2006, 143–159.
- ЗАЙЦЕВА, Т. И., Павлова, И. Ф. *Переводная детская книга у истоков удмуртской литературы*, Гуманитарные науки и образование 2014/1, 118–120
- ИВАШКИН, В., *Нылпи произведениосмы зуч кылын*, Молот 1978/12, 49–50.
- КАМИТОВА, А. В., *Роль переводных сочинений XIX века в становлении жанров удмуртской литературы = Современное удмуртоведение в контексте компаративистики, контактологии и типологии языков: сб. ст.*, Ижевск–Будапешт, 2015, 284–293.
- КЕЛЬМАКОВ, В. К., *Переводные тексты В. А. Ислентьева и истоки удмуртской художественной литературы*, Вестник ЧГПУ им. И. Я. Яковлева. Филологические науки, 2015/3 (85), 45–57.
- КЕЛЬМАКОВ, В. К., *Роль ранней переводной литературы в развитии культуры удмуртского народа = К изучению жизни и творчества Кузубая Герда: сб. ст.*, РАН, УрО, Удмурт. ин-т истории, яз. и лит.: Ижевск, 2002. Вып. 3. Кузубай Герд и финно-угорский мир. С. 68–76.
- ПАВЛОВА, И. Ф., *Основные тенденции развития детской книги Удмуртии в 1960–80-е гг.*, Вестник Удмуртского университета. Серия Истoия и филология, 2014/4, 137–147.
- ПАВЛОВА, И. Ф., *Становления и развитие удмуртской детской книги: 1847–1941 гг.: дис. канд. пед. наук*, Павлова Ирина Федоровна. Казань, 2008.

19 „(...) A fordítások általában sokkal gyorsabban öregednek, mint az eredeti művek. Ennek oka elsősorban másodlagos természetükben rejlik. Az eredeti példányt nem lehet eltávolítani az irodalom közegéből, mert egyedi; a fordítás mindig helyettesíthető egy új fordítással, mert potenciálisan mindig többes számú.” Toper, 2000, 31.

- ПАВЛОВА, И. Ф., *Удмуртская детская книга в 1847–1941 годы: история, типология: монография* / И. Ф. Павлова. Ижевск: Изд-во «Удмуртский университет», 2011.
- ПАНТЕЛЕЕВА, В. Г., *Гай Сабитов – переводчик лирики*, Вестник Удмуртского университета. Серия Истoия и филология 2016. Т. 26. Вып. 6. С. 123–128.
- ПАНТЕЛЕЕВА, В. Г., *О проблемах поэтического перевода с русского на удмуртский язык (на материале переводов стихотворений А.С.Пушкина и М.Ю.Лермонтова)*, Вестник Удмуртского университета. 1993/6, 84–92.
- ПАНТЕЛЕЕВА, В. Г., *Переводческая практика в условиях глобализации: проблемы этнокультурной рецепции*, Ежегодник финно-угорских исследований. 2010. Вып. 1. С. 47–52.
- ПАНТЕЛЕЕВА, В. Г., *Удмуртская переводная художественная литература в историческом и социокультурном аспектах = Филологические исследования на рубеже XX – XXI веков: традиции, новации, итоги, перспективы*: сб. статей. Сыктывкар: ИЯЛИ КНЦ УрО РАН, 2012, С. 198–203.
- ПАНТЕЛЕЕВА, В. Г., *Художественный перевод в финно-угорском мире: история и современность*, Вестник Удмуртского университета. Филологические науки, 2007/5, 137–143. Топер, П. М., *Перевод в системе сравнительного литературоведения*, М., 2000.
- ТУГАНОВ, Г., *Пинальёслы берыктыса поттэм книгаос сярысь*, Советской Удмуртия. 1954. 2 июля.
- УВАРОВ, А. Н., *Югдытисьёс. Удмурт литературалэн кылдэмез сярысь очеркъёс*, Ижевск, 1994.
- ШКЛЯЕВ, А. Г., *О детях и для детей. Заметки об удмуртской детской литературе*, Комсомолец Удмуртии. 1974. 2 июля.

On the History of Udmurt Children's Literature in Translation

Abstract. In Udmurt children's literature, along with original texts, translated literature occupies a large place. The purpose of the article is to introduce the factual material of translated Udmurt and foreign language literature from 1917 to the 1980s, which played an important role in the formation and development of Udmurt children's literature. The works of literature experts are considered, which allow us to present a general picture of the movement of Udmurt children's prose through the prism of critical assessments. It is established that Russian children's literature is more translated into the Udmurt language than foreign. Attention is focussed on identifying some reasons for the actualization of translation practice.

Keywords: Udmurt literature, Udmurt children's literature, publications for children and youth, texts in translation

Maksimova Olga Mikhailovna
Udmurt Állami Egyetem,
426034, Oroszország, Izhevsk, Universitetskaya St., 1
e-mail: 24omax@mail.ru

A Gangesz partjairól a Herz-féle szalámiig – frissítve

Absztrakt A tanulmány a diák-versfordítások alapján feleleveníti Karinthy Frigyes játékos fordítási folyamatát. Két rövid vers kerül bemutatásra: egy cseh kortárs gyerekvers Radek Malý tollából, valamint Weöres Sándor Énhasadás c. verse. R. Malý versét különböző nyelvekre ültették át a hallgatók, Weöres Sándor versét csak a cseh nyelvre. A bemutatott példák feltárják a versfordítás általánosabb tendenciáit is: a bővítést (szótagszám növekedése), valamint az expresszivitás, az emotív hangnem erősödését.

Bevezetés

Karinthy Frigyes a *Műfordítás*¹ c. rövid írásában többször is lefordítja Ady Endre *Jöttem a Gangesz partjairól* versének első versszakát oda-vissza németre és magyarra, hogy az Ady-versből a sorozatos félrefordítások eredményeként a „Herz-féle szalámi” reklámot csináljon. Ezt az ötletet és műfordítói eljárást oktatóként már többször alkalmaztam a magyar és nem magyar szakos egyetemi hallgatóknál egyaránt, mondhatni Comeniusi Schola ludusa szellemében. Az ötlet bevált, mert ilyen formában a diákok szívesebben kipróbálják a versfordítást, amitől egyébként ódzkodni szoktak.

Ebben az írásomban két ilyen próbálkozás kerül bemutatásra és elemzésre, ami a végén az alkalmazott eljárás hasznosságáról vagy haszontalanságáról szóló eszmefuttatással egészül ki. Az elemzésben két variációval dolgozom: az első egy cseh vers különböző nyelvekre való átültetése, a második a két nyelvű (magyar-cseh) oda-vissza fordítás. Megjegyzendő, hogy az első példánál inkább kivételnek számít az, hogy az idegen nyelv egyben anyanyelv is, a második példánál a magyarra fordítók szlovákiai magyarok voltak. A játékszabályok alapvető tétele, hogy mindenki csak a lefordítandó szöveget ismeri, az eddigi fordításokat nem. Az eredetit is (az oktatón kívül) csak az első fordító ismeri.

Tanulmányomban elsősorban azt próbálom kimutatni, milyen megoldásokkal, eljárásokkal, módszerekkel találkozunk, milyen típusú szemantikai változások, módosítások, esetleg félreértések jelennek meg ezekben a gyakorló szövegekben.

Radek Malý: Strýček Standa

Az első példa egy kortárs cseh gyermekvers, Radek Malý tollából.

---

1 <https://mek.oszk.hu/15500/15551/15551.pdf> (Letöltve: 2019. 08. 20)

Strýček Standa

Strýček Standa strašně sténá.
Pokousal ho v lese slon.
Sotva usnul v kupce sena,
slyšel dupot — to byl on!

Strýček svíral v ruce vidle,
ale slon měl zase kly,
chvíli spolu zápasili,
navzájem se zasekli.

92 Először a szemantikai szempontból hű, mondhatni szó szerinti fordításban próbálom visszaadni a cseh szöveget, utána rátérek a hallgatók fordításaira. A cím: *Standa bácsi*, itt a név a Stanislav férfinév becézett alakja. Az első versszak magyarul így hangzik: *Standa bácsi szörnyen nyög. / Az erdőben egy elefánt harapta meg. / Alig hogy elaludt egy szénakupacban, / lábdobogást hallott – ő volt az!* Ebben a részben az ige és a határozó (szörnyen nyög) fejezi ki az expresszivitást, a többi rész kijelentés, kivéve a záró szövegrészt: *ő volt az!*, ahol a felkiáltójelel érzékelteti az expresszív hangnemet és egyben rámutatást a bajkozóra. A második versszak így szól: *A bácsi a kezében egy vasvillát szorított, / az elefántnak viszont volt agyara, / rövid ideig küszködtek egymással, / kölcsönösen egymásba akadtak.* Ez a rész az esemény tárgyilagos leírása, emocionális hangnem nélkül. Az egész vers egyszerű mondatokból, tagmondatokból áll, amelyekben alany, állítmány és csupán egy-egy határozó, esetleg tárgy szerepel. Verstani szempontból szillabotónikus rímképletet (a b a b x c x c) alkalmaz a költő, a strófában 8 és 7 szótagos verssorok váltakoznak. A cím és a vers elejének „sz” betűi alliterálnak, a további verssorokban visszatérő sz-k ezt a hatást erősítik fel.

Nézzük tehát az első fordítást, amelynél a magyar volt a célnyelv:

Sztanda bácsi

Sztanda bácsi nyögött szörnyen.
Meggarta egy elefánt,
Szénaboglyán aludt éppen.
robajt hallott – jött az már!

Bácsi támadt vasvillával,
elefánt agyarával,
egy kis ideig birkóztak
majd egymásba akadtak.

Ebben a verzióban a fordító a lehető legnagyobb fokú hűségre törekedett, pedig a fordításban nem volt könnyű az egy szótagos cseh elefánt kifejezést (slon) a három szótagos elefánt szóra cserélni. A bácsi neve nem változott, a fordító átvitelrel élt, a fordítandó név alakját a célnyelv jellemzőihez igazította. A lábdobogást egy általánosabb fogalommal adta vissza (robaj). Az eredeti szöveg második részében azt látjuk, hogy mind a két félnek volt harci eszköze,

a fordítás itt már a kölcsönös támadás képét rajzolja. A vers végkicsengése hű az eredetihez: birkóztak, s végül egymásba akadtak.

Nézzük a cseh nyelvű visszafordítást:

Strýček Standa

Strýček Standa tuze stéal. / Slon ho totiž poranil, / když na kupě slámy dří-
mal. / Slon naň hlučně vyrazil!

Strýček útočil vidlemi, / slon bránil se kly svými, / chvílku se spolu prali, /
než v objetí padli.

Az első versszakban az elefánt megsebesítette a bácsit, akinek a neve változatlan. A második versszakban a bácsi már támad, az elefánt pedig védekezik, rövidke ideig verekedtek, hogy végül egymás nyakába boruljanak.

Ezután készült a lengyel fordítás, *Wujek Staś* címmel:

Wujek Staś mocno płakał, / że Słoń go okaleczył, / gdy w stosie słomy chra-
pał, / Słoń z hałasem przyskoczył!

Staś na Słonia widłami, / Słoń siebie bronił kłami, / Przez chwilę tak walczy-
li, / aż w uścisku skończyli.

Ebben az esetben a fordítás eléggé pontosan és hűen adja vissza mintájának szemantikai világát, bár az első versszak némi expresszivitással él, ti. a bácsi már nemcsak aludt a szénán, hanem horkolt is (chrapał). A rímképletet is megőrzi a fordító (a b a b c c d d). A keresztnév esetében a korábbi transzkripciótól eltérően más megoldást választ: lefordítja, s a lengyel megfelelőjét alkalmazza.

A lengyelből készült cseh verzió:

Strýček Staš

Strýček Staš velice plakal, / slon ho totiž vyděsil, / když ve stohu slámy
chrápal, / slon s výkřikem přiskočil.

Staš na slona s vidlemi, / slon se zase bránil kly, / prali se pak nějakou
chvílku, / až skončili v objetí.

Ennek a fordításnak a kapcsán több tényezőre is érdemes odafigyelünk: egyrészt a nevet nem fordítja vissza csehre a fordító, hanem – ahogy azt korábban, a cseh-magyar fordítás vonatkozásában is láttuk – átvitellet él, meghagyja a lengyel formát, cseh ékezettel, vagyis a fordítandó név alakját a célnyelv jellemzőihez igazította. A cseh olvasó ekkor már nem tudja értelmezni, milyen névről, ill. becézett alakról van szó. Az első versszakban apró szemantikai módosítás is történt, az elefánt ugyanis nem megmarta vagy megsebesítette a bácsit, hanem „megrémítette” (2. sor), később pedig „felkiáltva ugrott hozzá” (4. sor). A második versszak változatlan, verekedés után egymásnak nyakába borultak.

A következő a francia változat:

Tonton Stache

Le tonton Stache pleura beaucoup,
Un éléphant lui fit peur,
Quand il ronflait dans le fenil,
La bête hurla à tue-tête.
Stache attaqua avec une fourche,
L'autre joua ses défenses,
Ils se battirent et puis finirent
Accolés à l'aveuglette.

Itt a fordító fonetikusán írta át a nevet, a vers tartalma ugyan nem változik, de az elefántot az egyik helyen vadállattá változtatja, s a vers zárósora, a „vakon egymáshoz tapadtak” a „vakon” átvitt értelme miatt nyilvánvaló kétértelműséget hordoz magában. A rímet ez a szöveg nem őrzi meg, a két strófát is egygé vonja össze.

Mindezekből kifolyólag nehezebb dolga volt a következő fordítónak:

Kníratý strejček

Kníratý strejček moc plakal, / Strach měl ze slona, / Když pochrupoval
v seníku, / Tak šelma hlasitě zařvala. / Kníráč ji vidlemi napadl, / Ona se mu
bránila, / Bojovali spolu a nakonec / Se navzájem oslepili.

94 A cseh nyelvű szöveghez maga a fordító csatolt magyarázatot: „A „Stache” szó nekem nagy gondot okozott, nem találtam semmilyen jelentését, végül úgy ítéltm, hogy a „moustache” (bajusz) szó rövidített formájáról lehet szó.” Vagyis így lett Standa bácsiból Bajuszos bácsi. Íme, egy szép példa nemcsak a kreatív megoldásra, hanem arra is, milyen könnyen hozhat be egy fonetikus átírás újabb jelentést a célnyelvbe. A zárósor kétértelműségét a z újabb fordítás felszámolta, mivel itt a fordító a konkrét jelentést választotta, megváltoztatva ezzel a vers végkicsengését: „és végül megvakították egymást”.

A sorozat az angol átültetéssel folytatódik:

Moustached uncie

Moustached uncie wept a lot, / as he afraid of a monster was, / catching
forty winks in hay, / the beast horribly roared and yelled, / beardie stabbed
it with a fork, / beast fought back against the foe, / they battled with each
other and, / made blind themselves in the end.

Ebben a megoldásban már drámaibb a helyzet, az elefánt egy szörny-vadállattá változott, s a bajuszos bácsival lezajlott harca egymás kölcsönös megvakításával végződött. Tehát szemantikailag hűen követi a mintát, verstani szempontból szintúgy.

A fordítások sorában a szlovák verzió következik:

Fúzatý ujko

Fúzatý ujko strašne plakal, / pretože sa netvora bál, / beštia driemajúca na sene, / zrevala a završľala hrozne, / bradáč do nej vidly vrazil, / beštia sa voči nepriateľovi bránila, / jeden z druhým zápasili a / nakoniec sa vzájomne oslepili.

Ebben a szövegben már szakállas bácsi szerepel, aki a szénán szundikáló vadállatot támadja meg, a vadállat pedig védekezik az ellenséggel szemben, hogy a küzdelem végén egymást vakítsák meg. Szemantikai konkretizálással van dolgunk, pl. a bácsi ellenségként is szerepel, valamint bővítéssel, mert a bestia nemcsak üvöltött, hanem visított is. Formai szempontból nincs változás a mintához képest.

Következik az orosz fordítás:

Дяденька с усами.

Дяденька с усами слёзы долго лил / Потому, что монстр в сене его жил. / Чудищу на сене хорошо спалось, / Только вот проснуться как-то раз пришлось / С рёвом, верещаньем – ах, какой кошмар! – / Бородач противный вилы в бок вогнал! / Между собой бились, и в конце концов / В мире стало больше на двоих слепцов.

Itt is szakállas bácsival van dolgunk, de a történet elbeszélői stílusa emocionális, ill. filozofikus részekkel bővül vagy töltődik fel. Az emocionális bővítést egy felkiáltás formájában az 5. verssorban találjuk meg, ahogyan ezt az aláhúzott szöveg jelzi: „Egyszer csak, mi történt, felébredt (a vadállat) / üvöltéssel, sivitással – ah, micsoda rémálom! –, /”. A következő verssorban egy szemantikai bővítést és egyben konkretizálást találunk, amikor a bácsi a szörny oldalába dőfi a vasvillát. A filozofikus hangnem pedig a zárósorban érhető tetten: „... és végeredményben / két vakkal több lett a világon.” A formai szempontot tekintve a szerző élt a rím lehetőségével, s páros rímelést (rímasszonánszot) megpróbálta alkalmazni.

Az ezt követő négy szövegben, a cseh, lengyel, szlovák és angol fordításokban ugyan felváltva találkozunk a szakállas, ill. bajuszos bácsival, de mind a négy szöveg pontosan adja vissza az ő „eredetijét”. Bővítésre itt is találunk példát, pl. időnként aludt, a valóságos rémálom. Ezekben a szövegekben nincs jelen az előbbi visszatérő rímelési kísérlet. Éppen ezért is figyelemre méltó a következő, szlovák fordítás:

Bradatý strýko

Bradatý strýko žalostne horekoval, / pretože netvor sa v jeho kope sena vyskytoval.

Netvor prítiesno v kope sena spiaci, / ale každú chvíľu sa prebúdzaajúci. Vreskot, krik - ozajstná nočná mora. / Bradatý muž netvorov bok vidlami bodá!

Viedli medzi sebou boj / a svet bohatší o dvoch slepých ľuďi zrazu bol.

Itt a szerző egyrészt megpróbálkozott a páros rímeléssel, másrészt ennek függvényében négy részre (versszakra) osztotta el a szöveget. A tartalomra tekintetében nincsenek eltérések a mintájához képest. Ezt követi a cseh átültetés:

Vousatý strýček

Vousatý strýček žalostně bědoval, / neb v jeho kupě sena se jakýs netvor schoval.

V kupě sena netvor tajně rád pospával, / neklidně však dřímal, co chvíli procítal.

Vřískot, křik – bez pochyby noční můra, / Vousatý muž vidlemi do boku ho bodá!

Urputný boj spolu vedli / a na světě záhy dva slepci přibyli.

Ez a cseh fordítás még egy kicsit fel is lazítja a szöveget kohézióját a betoldásokkal, mint pl. valamiféle vadállat (2. sor), szívesen elelaludt (3. sor) az egyszerű „aludt” helyett, nyugtalanul szundikált (4. sor).

A sorozat egy angol nyelvű fordítással folytatódott, amely egyaránt megőrizte a formai és a szemantikai szempontokat, talán a bácsi nevétől eltekintve (Borostás):

96

Whiskery uncle

Whiskery uncle was sadly lamenting / because in his haystack some monster is hiding.

In the haystack, that thing was secretly sleeping, / but at the moments not so quietly dreaming.

Scream, shout - no doubt that it was nightmare, / to the hip with the bearded man's pitchfork he is stabbed!

Together they had fierce struggle / and the world soon had two more blind people.

A következő, cseh fordítással szerencsésen eljutottunk a kétségtelenül izgalmas sorozat utolsó szövegéhez. Ez szintúgy betartja a formai szempontokat, viszont tovább lazítja a vers mondanivalóját, amivel poétikusabbá, líraibbá teszi a szöveget, bölcseleti kicsengéssel:

Zarostlý strejda	Borostás bácsi
Zarostlý strejda smutně si nařikal v kupce jeho sena se <u>toti</u> obluda ukrývá	Borostás bácsi szomorúan sopánkodott szénaboglyában <u>ugyanis</u> egy szörnyeteg rejtőzik
V kupce sena, tam ta věc tajně spávala a snila, však teď ani <u>při snění</u> nezůstala tichá	Szénaboglyában, ott ez a dolog titokban aludni és álmodni szokott, Most <u>az álmodozás alatt</u> sem maradt csendesen
Křik, řev – <u>není pochyb</u> , to byla ta noční můra, vousatý muž jí nabodl vidlemi a ona <u>ochromena</u> <u>byla</u> , nestvůra!	Kiáltás, üvöltés – <u>nem kétség</u> , ő volt az a rémálom, szakállas férfi vasvillával megdöfte, s <u>megdermedt</u> ő, a szörnyeteg!
<u>Společně potkaly je urputné starosti</u> a do světa nadto zavítali dva nové slepci.	<u>Iszonyú gondokkal közösen küszködtek</u> S ezentúl két új vakember beköszönt a világra.

Weöres Sándor: Énhasadás

Másik példám Weöres Sándor *Énhasadás* c. verse, ebben az esetben csak magyar-cseh nyelvű fordításokról lesz szó:

Utcasarkon
várok rám,
félórája
is van tán.

Ám értelmem
fölragyog:
Nem jövök, mert
itt vagyok.

A címet illetően a fordításokban több variációt is találunk, de ezek szemantikailag nem távolodnak el az eredetitől: pl. ön, ill. önön-hasadás, -szakadás, -szétesés, -felezés. A vers formája már az első fordítónál két kétsoros versszakká változott. Tartalmára nézve az átköltést pontosnak mondhatjuk, a rímképlet is megmarad:

Na rohu ulice čekám na sebe, / snad už to púlhodina je.
V mojí mysli zablesklo se, / nepřijdu, když teď jsem zde.

(Magyarul: Utcasarkon magamra várok, / már egy félórája talán. / Az agyamban felvillant, / nem jövök, amikor most itt vagyok.)

Az első magyar visszafordítás így oldja meg a feladatot:

Utca sarkán magamra várok, / tán fél órát már itt állok.
Az agyamban felvillan: / nem jön el ki már itt van.

A következő cseh fordítás már némi emocionális hangnemet sejtet a várakozásra utalva:

Čekám na sebe někde na rohu snad půl hodiny, víc už nemohu.	Valahol a sarkon magamra várok tán fél órája, többet már nem tudok (nem bírok).
V hlavě myšlenka se rodí – nepřijde ten, kdo už tu stojí.	Fejemben megszületik egy gondolat – nem jön az, aki már itt áll.

Ezzel szemben a következő vers énje igen türelmes várakozó lehet, aki nemcsak egy félórát, de akár hármat is képes várakozni. Formai szempontból megemlíthető, hogy a vers itt négysorossá változik:

Saját magamat egy sarkon várom, / eltelt egy óra, talán három. / Az eszem
egy gondolon jár, / nem jön el az, aki itt van már.

A következő cseh fordító meghagyta az időre utaló számokat, de a szöveget a bölcséleti líra felé mozdítja el, amikor az első verssorban a „magamat” kifejezést „én”-nel adta vissza. A többi részben nincs módosítás:

Na nároží čekám na své vlastní já. (az utcasarkon saját énemet várom) /
Uplynula jedna, možná i třetí hodina. / V mé hlavě jen jedna myšlenka je: /
nepřijde ten, kdo už zde je.

Ezt a többletet tovább felhasználta a magyarra átültető, aki az utolsó verssorban a ható-képzőt alkalmazta (jöhet):

98

Az utcasarkon saját énemet várom. / Eltelik egy óra – de lehet, hogy
három. / Egyetlen gondolat munkál az agyamban: / nem jöhet el, aki már
jelen van.

A cseh fordítónál a filozofikus hangnem kissé háttérbe szorul, de a második és harmadik verssorban apró módosítással találkozunk:

Čekám sám na sebe na rohu ulice, uplyne hodina, možná dvě i více. Podivné myšlenky v hlavě se mi rojí, přijít nemůže ten, kdo už tady stojí.	Önmagamra egy utcasarkon várok, eltelik egy óra, talán <u>kettő vagy több</u> . <u>Furcsa</u> gondolatok agyamban <u>rajzanak</u> , nem jöhet az, aki már itt áll.
---	---

A további négy fordításból csak pár a módosítást emelnék ki: „meglepő a gondolat”, „meglep a gondolat” a 3. verssorban, az „érkezik”, ill. „érkezhetik” a 4. sorban. A sorozat záró verziójában a szöveg még az „ötlet” fogalommal is gazdagodik:

Önmagamát várom az utca sarkán, / eltelik egy óra, kettő, több is tán. /
Meglep az ötlet, mi fejemben születik: / aki már itt áll, meg nem érkezhetik.

Összegzés

Többéves tapasztalatom alapján elmondhatom, hogy ez a két példa is jól illusztrálja az általánosabb, a versfordításoknál előforduló tendenciákat. Az általánosabb alatt azt értem, hogy – különböző versfordításokat vizsgálva – a magyar-cseh viszonylatban nem kivétel a bővítés tendenciája. De a példánknál maradva, a vessor hosszúságának a növelése különösen Radek Malý versénél szembeötlő. A 7-8 szótagos vessorokból 16-18 szótagig jutottunk el, ami már inkább egy elbeszélő költeményre emlékeztetne. E mögött a túlmagyarzásra való hajlam is ott rejtőzik, megfigyeléseim szerint.

A másik tényező a vers hangneme. Ahogyan az elején már említettem, az eredeti cseh nyelvű gyermekversben nincsenek expresszív kifejezések, az egyetlen felkiáltó mondatot (ő volt az!) kivéve. A sorozattá összeálló fordítások és visszafordítások láncolatából viszont könnyen kiolvasható az emocionális töltet felerősödése a támadás, a verekedés kapcsán, az elefántnak szörnyként, vadállatként való megnevezése révén, egészen a kölcsönös megvakítás leírásáig. Ezen kívül megfigyelhető a bölcseleti tónus beszűremlése a versbe, a líraisággal együtt.

Külön érdemes kitérni a versben szereplő személynév (Standa) kapcsán érvényesülő fordítói eljárásokra, főként a transzkripció és a szubsztitúció kérdésére. A lengyel változatnak a francia fonetikus átírása (Stache) arra figyelmeztet, hogy résen kell lenni, milyen jelentéstoppletet viszünk be az általunk választott eljáráson keresztül a célnyelvbe.

Weöres Sándor versének fordításai kapcsán is tapasztaljuk a szótagszám növelésének tendenciáját, bár az előző példához képest kisebb mértékben: az eredeti 4/3 szótagból általában 5/6 szótag lesz. Itt kell megjegyezni, hogy a magyarról csehre fordított verseknél általános, hogy gyakran egy-két szótaggal hosszabbak a vessorok, ami a cseh nyelv jellegéből adódik. Ennél a sorozatnál még a várakozás időtartamának módosulására is érdemes figyelni. Az eredeti félóra annál a változatnál tűnik el, amikor a fordító megállapítja, hogy: „ennél többet már nem tudok, nem bírok”. Ezután jön az, hogy: „Eltelt már egy óra, talán három.” Nyilvánvaló interpretációról van szó, a „nem bírás”-ra reflektálva. Továbbá érdekes a „saját énem” megoldás a magam helyett, amely kihangsúlyozza a létet és gondolatosság összekapcsolódását.

A két versfordítás-sorozat kapcsán nyilván felmerülhetnek olyan kérdések is, mint pl. van-e az ilyen típusú fordításoknak értelme, vagy miként használhatóak ezek a próbálkozások. A játékos formának kétségtelen előnye, hogy olyanok is ki merik próbálni a versfordítást, akik egyébként nem bocsátkoznának ilyen kísérletekbe. Ezt azért tartom fontosnak, mert a gyakorlatot kipróbálva a hallgatók kénytelenek jobban elgondolkozni azon, mi minden játszik szerepet egy versben és annak fordításában. Nem gondolom, hogy ezek után mindenkiből versfordító lesz, azt viszont igen, hogy szereznek némi tapasztalatot ahhoz, hogy tudatosítsák, milyen tényezőkre kell ilyenkor odafigyelni, és hogyan kell például egy filológiai versfordítást elkészíteni. Arról nem beszélve, hogy egy kicsit „más” szemmel tudják nézni (nemcsak) a lefordított verseket.

From the banks of the Ganges to Herz salami – reloaded

Abstract. The study revives the playful translation process of Frigyes Karinthy based on student verse translation. Two short poems will be presented: a Czech contemporary children's poem by Radek Malý and Sándor Weöres' *Énhasadás*. R. Malý's text was translated into different languages, while *Énhasadás* only into the Czech language. The presented examples also show the more general tendencies of verse translation: enlargement (more syllables) and the increase of expressiveness and emotional tone.

Keywords: translation of poetry, teaching translation, theory of translation, Frigyes Karinthy, Radek Malý, Sándor Weöres.

Simona Kolmanová
Károly Egyetem, Prága
Bölcsészettudományi Kar,
Közép-Európai Stúdiók Tanszéke
simona.kolmanova@ff.cuni.cz